

# H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina V.

Zagreb, 1952.

Broj 3—4

## BRATSTVO U RANOSREDNJOVJEKOVNOJ HRVATSKOJ

Oleg Mandić

Na području prvobitne zajednice buržoaska nam je sociologija ostavila u naslijeđe kaos. To vrijedi naročito za sistematiku i metodologiju istraživanja i, stoga, za naučne zaključke. Da to nije pretjerano rečeno, pokazuju nazivi i sadržaji, koje pojedini buržoaski etnografi i sociolozi daju osnovnom društvenom organizmu u velikom broju struktura prvobitne zajednice — rodu<sup>1</sup>.

Sličan je slučaj s problemom prvobitnoga društvenog uređenja kod Južnih Slavena. Opće prihvaćena shema za društveno uređenje Slavena u njihovoj staroj postojbini pokazuje, da joj je osnovna jedinica rod kao skup većeg ili manjeg broja zadruga, povezanih rodbinstvom i zajedničkim teritorijem — župom<sup>2</sup>. Više rodova sastavlja saveze rodova, tek kasnije je više takvih saveza sa svojim teritorijima udruženo u plemena<sup>3</sup>. Rački smatra, da se plemena sastoje izravno od više rodova<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Dovoljno je navesti suprotna mišljenja nekih američkih i engleskih sociologa i etnografa. Burgess i Locke (*The Family — From Institution to Companionship*, 1945) smatraju, da je »gens« ili »sib« jednak materinskoj »porodici«. Goldenweiser (*Antropology — An Introduction to Primitive Culture*, 1937) i Folsom (*The Family and Democratic Society*, 1945) nazivaju klanom grupu ljudi povezanih rodbinstvom po majci, gensom onu, koju karakterizira očinstvo, dok im je »sib« širi pojam, koji obuhvaća i klan i gens. Takvih nesuglasnosti ima mnogo. Položaj se komplicira, kad pojedini pisci stvaraju kovanice kao »joint family« (Rivers, *Social Organization*, 1924), »local group« (Opler, *An Apache Life way*, 1941), »little communities« (Hobhouse, Wheeler, Ginsberg, *The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples*, 1930), »descent groups« (Layard, *The Stone Men of Malekula*, 1942). Svaka od tih kovanica ističe samo po neku osebinu roda, na kojoj odnosni pisac temelji svoju tezu.

<sup>2</sup> Kadlec, *Prvobitno slovensko pravo pre X veka* (preveo i dopunio F. Taranovski), 1924., str. 37 i sl.; Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Rad JAZU 91, str. 128.; Deržavin, *Slavjane v drevnosti*, 1946, str. 58.

<sup>3</sup> Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, 1933, str. 17—18; Deržavin, o. c., str. 58.

<sup>4</sup> Rački, *Nutarnje stanje...*, Rad JAZU 9, str. 128.

Glavne konture te sheme podudaraju se s Engelsovim općim sociološkim zaključcima<sup>5</sup>. Ali nehistorijski bilo bi tvrditi, da su svi Južni Slaveni, poslije svog doseljenja na Balkan, a naročito Hrvati imali baš takvo društveno uređenje, koje bi se u svemu poklapalo sa spomenutom shemom.

Tu je činjenicu potrebno naglasiti s obzirom na postanak hrvatske države. Proces njezina formiranja ima svoje posebne karakteristike i možda je jedan od najkompliciranijih, koji su dosada poznati u historiji. Drugdje, kao na pr. u germanskim državama V. i VI. st., postoji sukob između dva društvena uređenja: naprednoga rimskog s robovlasničkim sistemom u raspadanju i germanskog — vojne demokracije, t. j. prvobitne zajednice, također u fazi raspadanja. Germanske su se države razvijale borbom svojih unutarnjih suprotnosti; na taj proces nisu imali znatnijeg djelovanja strani utjecaji izvana, a postanak državnih oblika u istočnim slavenskim državama uvjetovan je također borbom unutrašnjih suprotnosti u obliku klasnog raslojavanja društva s veoma neznatnim utjecajima izvana.

U Dalmaciji — jezgri hrvatske države — imamo, prije svega, suprotnosti, koje karakteriziraju društvo neposredno prije postanka države. To su: sukob između robovlasničkog poretka dalmatinskih gradova i njihove okolice, koji se nalazi u raspadanju, i vojne demokracije doseljenih Hrvata; ekonomsko raslojavanje među hrvatskim stanovništvom; ekonomska zaostalost krajeva, koji leže sjeverno i istočno od Dalmatinskog Primorja i u koje su vrlo slabo prodirale napredne tekovine romanskog življa u gradovima<sup>6</sup>; ekonomski i politički utjecaj tih gradova na Hrvate, koji su se naselili u njihovoj blizini.

To su bile glavne *unutrašnje* suprotnosti, bitne za razvitak hrvatskog društva. Ali su na život hrvatske ranofeudalne države također znatno djelovale *vanjske* suprotnosti u obliku političke aktivnosti onih država, koje su smatrale istočnu obalu Jadranskog mora svojom sferom utjecaja. Ovdje su se sukobljavali najprije interesi Bizanta i Franačke države, zatim Bizanta i Venecije i, najzad, Ugarske. A pored svega sad jače sad slabije. Rimski je kurija neprestano radila na ostvarenju svojih svjetovnih interesa na tom području. Tako se između Istoka i Zapada Evrope razvijala hrvatska država, i to borbom ne samo unutarnjih, nego i pod znatnim utjecajem vanjskih suprotnosti. U tome se sastoji specifičnost njezina postanka, razvitka i propasti.

Nije moguće shvatiti tu borbu suprotnosti, naročito unutarnjih, ako se ne poznaju pojedine društvene ustanove u Hrvatskoj, s pomoću kojih taj sukob dolazi do izražaja. Ranofeudalno razdoblje u Hrvatskoj razdoblje je revolucije, u vrijeme koje se tamo iskristalizirao feudalizam. Marx ukazuje na ovu važnu činjenicu: »Pri promatranju ovakvih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje, koji se daje konstatirati s točnošću prirodnih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika, u kojima ljudi postaju svijesni toga sukoba i borbom ga rješavaju«<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> *Der Ursprung der Familie, des Staates und des Privateigentums*, XII. izd., 1911; *Die Mark u. Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, 1945.

<sup>6</sup> Usp. opise Rajmunda d'Agilesa i Vilima Tirkog o stanju u Hrvatskoj XI. i XII. st. u Rački, *Documenta*, 1877, str. 462 i 463.

<sup>7</sup> Predgovor za *Prilog kritici političke ekonomije*, K. Marx—F. Engels, *Izabrana djela*, 1949 (latinicom), str. 319. U prijevodu ovog stavka unio sam jedan ispravak. Govoreći o sadržaju i formama revolucija Marx veli doslovno, da treba

Budući da nam historijski podaci iz tog razdoblja pružaju materijal za istraživanje različitih ustanova iz nadgradnje hrvatskog društva, potrebno je što točnije utvrditi *koji konkretan sadržaj* imaju te ustanove. Samo poznavanje njihova sadržaja, t. j. ekonomskih odnosa, koji se u stvarnosti pokazuju i djeluju putem tih ustanova kao svoje forme, dopušta da se shvati »materijalni prevrat u odnosima proizvodnje« iz vremena, koje leži osam stotina godina iza nas.

U našoj historiografiji, pa i novijoj<sup>8</sup> stalno se piše o tome, da je u Hrvatskoj u ono vrijeme bilo »plemensko uređenje«, »plemenski sustav« ili »plemenska organizacija«. Prema tome, postavlja se zadaća da se istraži u čemu se sastojalo takvo »plemensko uređenje«, odnosno da li su postojala plemena u Hrvatskoj, i, ako su postojala, koje mjesto zauzimaju u njemu i koju funkciju ona vrše. I to naročito s obzirom na činjenicu, da su predstavnici dvanaest hrvatskih »plemena« sklopili s Kolomanom ugovor, poznat najčešće pod imenom *Pacta conventa*. Tim se ugovorom završava rano feudalno razdoblje hrvatskog društva, koje sadrži mnoge ostatke iz prvobitne zajednice, i otvara nova njegova faza — izrazito feudalna.

Samo izvori mogu nas upoznati s konkretnim činjenicama iz onog vremena. Ali u tom poslu treba svladati više poteškoća, od kojih je prva nedostatak samih izvora. Ima čitavih razdoblja hrvatske historije, iz kojih do danas nije poznat ni jedan jedini dokumenat. Od Trpimirove darovnice g. 852 pa do g. 986, kad je zadarski prior Madije u ime građana predao samostanu sv. Krševana njegovo vlasništvo, t. j. kroz 134 godine društvenog razvitka, nemamo izvornih isprava osim Mutimirove darovnice iz g. 892 i oporuke zadarskog priora Andrije iz g. 918<sup>9</sup>.

Druga je poteškoća sumnja u vjerodostojnost pismenih izvora, i to ne toliko zbog toga, što bi pisac, kao na pr. Konstantin Porfirogenet, bio pristran, već zato, što je takav pisac odgojen u drugačijoj društvenoj sredini. Stoga on ne može razumjeti, a kamoli jasno i točno opisati društveno-historijske či-

razlikovati između »der materiellen naturwissenschaftlich treu zu konstatierenden Umwälzung« produkcionih odnosa i ideoloških forma, u kojima se odražuje taj preokret (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*, 3. izd., 1909, str. LVI — podcrtao O. M.). Izraz »naturwissenschaftlich treu« glasi u spomenutom prijevodu »s točnošću fizičkih nauka«. Takav je prijevod pogrešan s dva razloga. *Prvo*: u njemačkom jeziku pojam prirodne nauke — »Naturwissenschaft« — ne obuhvaća samo fiziku i njezine pomoćne discipline, nego i druge nauke kao biologiju, kemiju, zoologiju, botaniku i t. d. (Mayer, *Konversationslexikon*, VIII, 1928 str. 1073: »Naturwissenschaft — *Gesamtheit der Wissenschaften, die sich mit allen Erscheinungen der Natur und deren Entwicklung befassen*« = Nauka o prirodi — *sveukupnost nauka*, koje se bave *svim* prirodnim pojavama i njihovim razvitkom — podcrtao O. M. ); *Drugo*: »Fizičke nauke« se temelje na matematičkim operacijama. Mislim, da Marx na podcrtanom mjestu nije imao u vidu primjenu matematike u društvenom životu, već na onu više ili manje približnu točnost, koja je svojstvena svim prirodnim naukama kao cjelini i koja sama po sebi predstavlja ogroman napredak u usporedbi sa *stihijnošću*, koja je do njega suvereno vladala na području društvenih nauka.

Stoga sam mjesto »s točnošću fizičkih nauka« unio u prijevod »s točnošću *prirodnih nauka*«.

<sup>8</sup> Usp. Vuč o, *Privredna istorija Jugoslavije I*, 1947. str. 79. i sl., (štampano kao rukopis) i Jan k o v i ć, *Istorija države i prava naroda FNRJ, I*, 1950, str. 30 i sl.

<sup>9</sup> Račk i, *Documenta*, str. 3 i 17.

njenice, koje su mu posve strane, naročito, kad u većini slučajeva ne sakuplja izravno te podatke, već se služi materijalom iz druge ruke, t. j. arhivskom građom, izvještajima, putopisima i djelima drugih pisaca.

To isto vrijedi i za sastavljače isprava, koji u Hrvatskoj nisu većinom bili slavenskog porijekla. Pisци i sastavljači isprava stoje pred teškim zadatkom, da na svojem jeziku — latinskom ili grčkom — označe društvene odnose i ustanove, koji su njima tuđi, a često i nepoznati. Tako u izvorima nalazimo nazive γένος, γενεά, ἔθνος, tribus, natio, genus, generatio, progenies, domus, linea, funis i t. d. Historičari su to kojekako prevodili (rod, pleme, zadruga, bratstvo, koljeno, pokoljenje, i t. d.), ali se zapravo ne zna, kojem stvarnom sadržaju ti nazivi odgovaraju. Nesigurnost u terminologiji prouzrokovana je činjenicom, što takvih ustanova nije bilo u robovlasničkom društvu Bizanta i dalmatinskih gradova. Stoga su pisци u svojim jezicima morali tražiti nazive onih ustanova, koje bi približno, makar i u veoma malenoj mjeri, odgovarale slavenskim. Pisци su još nesigurniji zato, što često nisu neposredni svjedoci pojava, naročito kada pišu o njima poslije nekoliko vjekova. Stoga oni ne mogu dati točan prikaz činjeničkog stanja, već njihov rad predstavlja sintezu usmene predaje i pismenih podataka, kojoj se može više ili manje vjerovati. Arcidakon Toma pošteno priznaje, da iznosi »partim scripta, partim relata, partim opinionem«<sup>10</sup>.

Pri radu s ispravama redovito se događa, da se u latinskim i grčkim riječima traži određeni sadržaj. Kod toga se zaboravlja, da je to posve bezizgledan pothvat, jer takva činjeničnog sadržaja, t. j. odnosnih ustanova nema u romanском i grčkom društvu onog vremena. Tražiti u nazivima stanovit sadržaj i raspravljati o smislu naziva, pojedince uzetih bez veze sa stvarnošću, koje su dio, znači izlagati se pogreškama i zabunama, jer u tom slučaju sadržaj i nazivi pripadaju dvjema različitim zakonitostima društvenog razvitka. Konkretno pojave su dio prvobitne zajednice u raspadanju i stvaran su sadržaj grčkih i latinskih naziva. Kao određena jezična forma, ti nazivi su zapravo proizvod jedne druge, naprednije zakonitosti, one robovlasničkog poretka u raspadanju. Ova zakonitost posve je strana tom sadržaju, jer ga nema u onom društvenom uređenju, koje ona odražava. Budući da su jedni drugima tuđi, nazivi se ne poklapaju sa sadržajem, već ga prikazuju djelomice ili jednostrano. Pisци su svijesni činjenice, da, nazivi ne zadovoljavaju. Oni su nesigurni, ne izrađuju jedinstvenu terminologiju, upotrebljavaju čak više izraza, da označe isti, njima tuđi sadržaj<sup>11</sup>. To se naročito odnosi na društveno-ekonomske organizacije,

<sup>10</sup> *Historia salonitana*, (izd. Rački), 1894, str. 24.

<sup>11</sup> Ne smijemo zaboraviti, da je u opisu tuđih ustanova nesiguran i Cezar, koji ima daleko veće kvalifikacije ljetopisca od Konstantina Porfirogeneta, jer ovaj pisac posmatra događaje u Hrvatskoj iz svoga kabineta u Carigradu, ili od redovnika ili pisara u hrvatskoj državi. Opisujući društveno uređenje Germana, Cezar govori o »gentibus cognationibusque hominum qui tum una coierint« (*De bello galico* VI., 22.) Tacit, tumačeći način života Germana, spominje »familiae et propinquitates« (*De origine, situ, moribus ac populis Germaniae*, cap. VII). Niti Cezarova »cognatio« niti Tacitova »propinquitas« nisu određeni termini. Cezar je ovim izrazom vjerojatno htio označiti ustanovu, koja se temelji na rodbinstvu, a nije gens, jer je veća od nje. To može biti samo bratstvo. Ovoj bi ustanovi u prvobitnom rimskom uređenju odgovarala *curia*, koja je u Cezarovo doba već izblitčila u sjećanju. Nazivom »propinquitas« Tacit vjerojatno misli također na bratstvo. Interesantno je, da Tacit ne spominje gens, iako mu je taj izraz morao biti poznat isto tako kao i Cezarovo djelo. Vjerojatno je, da je kroz sto osamdeset godina, koje dijele Cezara od Tacita, gens kod

u kojima žive Hrvati. Stoga u t. zv. Trogirskom dodatku<sup>12</sup> i u Supetarskom kartularu<sup>13</sup> nalazimo izraze *tribus*, *genus* i *generatio*, koji su sa stajališta latinskog jezika različite riječi i koji, unatoč tome — kako ćemo vidjeti — označuju isti društveni sadržaj pa su zato u tom konkretnom slučaju sinonimi.

Treća poteškoća su unaprijed stvorena uvjerenja. Ima ih tri vrste. Prva nastoji da generalizira društvene prilike u Dalmatinskom Primorju s obzirom na cijelo područje hrvatske države i da prema tim posebnim prilikama prosuđuje stanje u *čitavu* ranofeudalnom društvu u Hrvatskoj. Plod drugog preduvjeranja je kruta primjena već gotovih, preduzetih shema, prema kojima se tumače historijski podaci. Treće preduvjeranje je maglovito i neodređeno shvaćanje očinskog roda.

Proširivanje zaključaka o društvenom uređenju iz Dalmatinskog Primorja na teritorij cijele države uputilo je krivim putem proučavanje društvenog uređenja Hrvatske. Te zaključke izvodimo iz podataka, koje nam pružaju latinske isprave onog vremena. Kad se obrati pažnja na mjesta, iz kojih potječu te isprave, onda se vidi, da sva ona leže na području između Zrmanje na sjeveru, Dinare na sjeveroistoku, Cetine na istoku, jugoistoku i jugu i Jadranskog mora na jugozapadu i zapadu. Rečeno područje napredan je dio hrvatske ranofeudalne države, i latinski pisani izvori pokazuju, *kakvi su odnosi nekada bili na tom teritoriju*. Iz toga se izvodio preuranjen zaključak, da su isto takvi odnosi postojali na čitavu državnom teritoriju.

U izvorima do XII. st. ne nalaze se podaci iz različitih krajeva Hrvatske, već samo iz jednog njezina malenog dijela. Od devedeset i četiri isprave, koje su navedene u prvom dijelu »*Documenta*« Račkoga<sup>14</sup>, četrdeset i dvije se odnose na Zadar i okolice<sup>15</sup>, trideset i četiri na Split i okolice<sup>16</sup>, devet na Biograd i okolice<sup>17</sup>, tri na otok Rab<sup>18</sup>, dvije na Trogir<sup>19</sup>, po jedna na Beli<sup>20</sup> i Osor

Germana već izgubio svoju društveno-ekonomsku važnost pa ga zato Tacit ni ne spominje. Ako historičari kalibra Cezara i Tacita biraju dva različita naziva za istu društvenu ustanovu, onda nije nikakvo čudo, da redovnici i pisari, koji sastavljaju listine u hrvatskoj državi, također nemaju jedinstvene terminologije, da njome označe ustanove hrvatskog društva.

Grekov (*Krestjane na Rusi s drevnejših vremen do XVII veka*, 1946, str. 67) ističe, da se u *Povesti vremennyh let* ljetopisac služi istim nazivom »rod« u najrazličitijem smislu kao dinastija, porijeklo, ekonomska sveukupnost srodnika, rodbina i narod.

<sup>12</sup> Dodatak trogirskom rukopisu djela arčidakona Tome, u kojemu se opisuju događaji, koji su doveli do sklapanja *Pacta conventa* (*Historia salonitana*, str. 58—59) Vidi bilj. 209.

<sup>13</sup> Račk i, *Documenta*, str. 486.

<sup>14</sup> Uzimam u razmatranje samo *čitave* isprave, a ne bilješke i izvatke. Ispuštam samo one isprave, koje Rački i Šišić smatraju krivima, kao broj 19, 22, 23, 67, 95 i 98 u Račk i, *Documenta*.

<sup>15</sup> Račk i, kao gore, br. 12, 17, 20, 21, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 45, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 62, 63, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 83, 84, 85, 100, 106, 108, 119, 128, 129, 131, 134, 135.

<sup>16</sup> Kao gore, br. 2, 12, 28, 30, 31, 36, 44, 57, 58, 81, 88, 97, 99, 101, 102, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143.

<sup>17</sup> Kao gore, br. 40, 43, 48, 56, 64, 89, 90, 92, 133.

<sup>18</sup> Kao gore, br. 24, 41, 59.

<sup>19</sup> Kao gore, br. 46, 139.

<sup>20</sup> Kao gore, br. 27.

na otoku Cresu<sup>21</sup>, na grad Krk<sup>22</sup>, i na otok Susak<sup>23</sup>. Prema tome Rački, a ni drugi, koji su ga slijedili, nisu bili u pravu, kad su iz tih dokumenata pravili *općenite* zaključke o društvenom uređenju na *čitavu* teritoriju tadanje Hrvatske. Podaci, koje crpemo iz tih isprava, daju nam pregled o stanju društvenih odnosa u okolici Zadra, Splita i Biograda od konca X. do XI. stoljeća. Premision bi bio zaključak, da bi se na temelju tih isprava tvrdilo, na pr., da su na području Gacke, Istočne Istre i Vinodola ili u Psetskoj županiji<sup>24</sup> postojali isti društveni odnosi kao u okolici dalmatinskih primorskih gradova. Spomenute isprave govore o poljoprivredi kao pretežnom načinu proizvodnje. Iz toga bi se moglo zaključiti, da se stanovništvo u drugim krajevima hrvatske države također bavilo pretežno poljoprivredom, a tek u drugom redu stočarstvom, i da se, dosljedno tome, u drugim krajevima društveni odnosi nisu razlikovali od onih u Dalmaciji.

Svjedok iz XII. st., Vilim Tirski, dokazuje protivno. On tvrdi, da je u »Dalmaciji«, t. j. u kraju između Ugarske i Jadranskog mora, stočarstvo pravilo, a poljoprivreda izuzetak: u šumovitim i gorovitim predjelima s pašnjacima stanovnici se ne mogu baviti drugim načinom proizvodnje nego uzgajanjem sitnog i krupnog blaga<sup>25</sup>. Iz podataka Vilima Tirskog slijede ovi zaključci: Jedni su društveni odnosi u poljoprivrednim krajevima kraj morske obale, s eksploatacijom podložne radne snage, kako to na pr. opisuje Petar Crni u svojoj darovnici<sup>26</sup>. A posve drugi jesu u brdovitim krajevima zaleđa sa slabim putovima<sup>27</sup>. Stanovnici tih krajeva su stočari; njihov način proizvodnje je zaostao prema poljoprivredi u primorju; zato su i njihovi društveni odnosi primitivniji, Rajmund d'Agiles veli, da su to surovi ljudi, koji ne znaju za boga<sup>28</sup>. Oni još žive u zadrugama i drugim ustanovama prvobitne zajednice.

U Dalmatinskom Primorju bilo je napredno društveno uređenje zato, što je ondje najoštrije dolazio do izražaja sukob između oblika klasnog društva, kakvo je postojalo u gradovima, i zaostalih oblika prvobitne zajednice, karakterističnih za vojnu demokraciju kod Hrvata. Taj sukob počeo je odmah po doseljenju Hrvata i završava se u Dalmaciji koncem XI. st. raspadanjem prvobitne zajednice i postankom feudalnih društvenih odnosa. U drugim se krajevima hrvatske države taj proces odvija polaganije.

Tvrditi to isto za pozadinu hrvatske države s njezinim zaostalim načinom proizvodnje i slabim prometnim sredstvima, značilo bi braniti nazor, da se društveno uređenje u Hrvatskoj razvijalo jednoliko na čitavom teritoriju države. Takvo stanovište ne bi bilo ispravno, jer zastupa jednoličnost razvoja određenih ustanova i ondje, gdje za to ne postoje materijalni uvjeti. Takav bi

<sup>21</sup> Kao gore, br. 26.

<sup>22</sup> Kao gore, br. 25.

<sup>23</sup> Kao gore, br. 68.

<sup>24</sup> Izrazom *županija* označujem upravnu i teritorijalnu jedinicu hrvatske države za razliku od *župe* — rodbinsko-teritorijalne organizacije s političkim karakterom.

<sup>25</sup> Kao gore, str. 462. Est autem Dalmatia longe patens regio inter Hungariam et Adriaticum mare sita... *montibus et sylvis, pascuis etiam lateque diffusis occupata penitus ita ut raram habeat agrorum culturam, locorum incolis in gregibus et armentis omnem vivendi habentibus fiduciam; exceptis paucis, qui in ores maritimis habitant...* (Podcrtao O. M.).

<sup>26</sup> Kao gore, str. 134.

<sup>27</sup> Kao gore, str. 462: »Multam invenerunt itineris difficultatem«.

<sup>28</sup> Kao gore, str. 462: »Agrestes homines qui deum ignorabant«.

zaključak bio uvjetovan pogrešnom pretpostavkom, da na čitavu području iste države moraju postojati isti društveni odnosi. Pritom se pušta iz vida, da takav društveni oblik, kao na pr. Hrvatska u XI. st. obuhvaća osim novih također stare odnose kao i njihove ostatke, i da između novoga društvenog sadržaja i starih forma postoji borba suprotnosti, kojoj on zahvaljuje svoj razvitak. Tako je bilo i u hrvatskoj ranofeudalnoj državi.

Njezini sjeverni i istočni krajevi zaostali su u svom razvitku i nisu imali iste društvene oblike kao u Dalmaciji, jer ondje nije bilo onih uvjeta, koji su karakterizirali Dalmatinsko Primorje: romanski gradovi s društvenim odnosima robovlasništva, izrazita klasna diferencijacija, trgovina s Italijom i Bizantom, utjecaj Franaka, Bizanta, Venecije i Rimske kurije, koncentracija vladajućeg sloja hrvatskog društva, koji je ondje imao svoje posjede, relativno velik broj hrvatskih gradova — da nabrojimo samo najvažnije.

Ako se sjetimo činjenice, da se u borbi između glagoljaša i latinaša u X. i XI. st. pokazuju klasni sukobi između narodnih masa na jednoj strani, a stanovništva latinskih gradova i jednog dijela povlaštenih slojeva u starohrvatskoj državi, na drugoj, onda ne smijemo suditi o društvenim odnosima kod prvih samo na temelju podataka, koji potječu od drugih.

O stanju u zabitnim krajevima hrvatske države nema konkretnih podataka u izvorima. Ono se može ustanoviti samo približno, u glavnim crtama, spomoću opće zakonitosti, koja za vojne demokracije, t. j. u doba njezina raspadanja vlada u prvobitnoj zajednici. U procesu rekonstrukcije polazna su točka napredne društvene ustanove, o kojima govore latinski i hrvatski izvori iz Dalmatinskog Primorja. Među tim ustanovama ima socijalnih fosila, t. j. ostataka iz prethodne etape razvitka. Ustanove te etape treba rekonstruirati spomoću fosila na temelju opće zakonitosti razvitka u posljednoj fazi prvobitne zajednice. Danas nema nekoga drugog, boljeg rješenja, da bi se barem donekle upoznao to mutno razdoblje hrvatske historije. Stoga pada svaki eventualni prigovor takvoj metodi.

Međutim, upravo prilikom rekonstrukcije ustanova na temelju njihovih ostataka u novijim društvenim oblicima valja se čuvati drugoga unaprijed stvorena uvjerenja. To je upotreba gotovih socioloških shema, na koje se navlače i prema kojima se kruto tumače oni fragmentarni podaci, kojima raspoložemo. Ispravan je postupak baš obratan. Oskudni podaci, koje poznajemo, moraju biti polazna točka zato, da se utvrdi, ima li u ustanovama, o kojima oni govore, elemenata pojedinih društvenih oblika, koji karakteriziraju prvobitnu zajednicu. Ako takvih elemenata ima, onda postoji velika vjerojatnost, da je stanovita kasnija ustanova nastala od neke ranije, kojoj se već gotovo izgubio trag.

Jedna je takva apriorna kruta shema »rod — pleme«, koje su se čvrsto držali pisci, tumačeći društveno uređenje u Hrvatskoj do XII. stoljeća. U toj shemi »rod — pleme« pojedini pojmovi nisu objašnjeni. Pri njezinoj primjeni naročito udara u oči neodređenost prvog elementa — »roda«. Treće, unaprijed stvoreno uvjerenje, koje ometa rad na proučavanju prvobitne zajednice, sastoji se, dakle, u upotrebi pojma »rod« pri određivanju društvenih ustanova kod Hrvata.

Pisci, koji su se bavili problemom društvenog uređenja u ranofeudalnoj Hrvatskoj, nisu nimalo načistu o njegovu sadržaju. Rački isprva smatra, da

je rod jednak zadruzi<sup>29</sup>, ali kasnije uopće napušta taj pojam, izjednačujući zadruhu s porodicom<sup>30</sup>. Smičiklas najprije tvrdi, da je rod jednak bratstvu<sup>31</sup>, a nekولو strana dalje govori o »rodu ili obitelji«<sup>32</sup>. Na jednom mjestu Klaić izjednačuje rod sa zadrugom<sup>33</sup>, ali ga inače jedva i spominje<sup>34</sup>. Šišiću su rod, zadruga i porodica isto<sup>35</sup>, Mažuraniću su to »rod i obitelj«<sup>36</sup>, a M. Lanoviću rod i zadruga<sup>37</sup>. Lj. Hauptmann ne pravi razlike između roda i plemena<sup>38</sup>. M. Barada misli, da su rod i pleme sinonimi, kojima se prevode rimski nazivi *genus*, *generatio*<sup>39</sup>, a V. Novak također govori o »plemenima ili rodovima«<sup>40</sup>. Dobiva se konačan utisak, da većina pisaca ne misli pod pojmom rod neki konkretan skup rođaka, već da tim pojmom naznačuju, da su njegovi pripadnici međusobno u rodu, t. j. da ih vežu rodbinski odnosi. Napokon zbunjenost nekih pisaca dovodi do šabloniziranja. Piše se o »plemenskom uređenju«, a da se ne ulazi u analizu pojedinih njegovih ustanova<sup>41</sup>.

Pri takvu stanju ne ističu se, s jedne strane, bitne osobine rodova kao određenih društvenih ustanova u prvobitnom društvu, a s druge se ne pokazuju različiti oblici, u kojima se rodovsko uređenje pojavljuje u konkretnoj društvenoj stvarnosti različitih naroda. Odnosno, bolje rečeno, ne ističu se one specifične karakteristike, koje posebno označuju ustanove rodovskog uređenja nekog izvjesnog naroda prema sličnim ustanovama nekog drugog naroda. Jer, nije za rodovsko uređenje bitno, da postoje rodovi. Za to je uređenje bitno, da se u njemu produkcionni odnosi pojavljuju u obliku rodbinskih odnosa kao organizacione forme društvenog uređenja. Stoga je možda točnije govoriti o društvenom uređenju po rodbinstvu, ili o rodbinskom uređenju, da se izbjegne preduvjerenje, kako u svakoj konkretnoj društvenoj organizaciji prvobitne zajednice mora biti rodova.

To napose vrijedi za vojnu demokraciju, posljednju strukturu prvobitne zajednice. Tko tvrdi, da za vojne demokracije nužno moraju postojati rodovi, pokazuje, da nije istražio *konkretne* podatke iz to razdoblja, a također, da nije uzeo u obzir Morgana<sup>42</sup> i Engelsa<sup>43</sup>. I jedan i drugi govore *samo* o materinskom rodu, kao o društvenoj *produktivno-potrošačkoj* jedinki. Ali ni jedan ni drugi ne smatraju da bi rod, kao takva *produktivno-potrošačka* jedinka, morao svuda nužno postojati u svom očinskom obliku, na višem stepenu društvenog raz-

<sup>29</sup> *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod*, Rad JAZU 57, str. 131.

<sup>30</sup> *Nutarnje stanje . . .*, Rad JAZU 105, str. 113.

<sup>31</sup> *Poviest Hrvatska*, I, 1882, str. 133.

<sup>32</sup> Kao gore, str. 136.

<sup>33</sup> *Povjest Hrvata*, I, 1899, str. 130.

<sup>34</sup> *Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gusić*, Rad JAZU 134, str. 190.

<sup>35</sup> *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 1925, str. 195.

<sup>36</sup> *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, 1908—22, str. 84.

<sup>37</sup> *Ustavno pravo Hrvatske narodne države*, Rad JAZU 265, str. 190.

<sup>38</sup> *Podrijetlo hrvatskoga plemstva*, Rad JAZU 275, str. 97.

<sup>39</sup> *Postanak hrvatskog plemstva* (p. o. iz Časopisa za hrvatsku poviest, 1943), str. 204, bilj. 36.

<sup>40</sup> *De iis qui Snaci nominantur*, Jugoslavenski istoriski časopis, II, 1936, str. 122; podcrtao O. M. (Radi kratkoće unaprijed ću citirati JIČ).

<sup>41</sup> Vučić, *Privredna istorija Jugoslavije*, I, str. 79; Janković, *Istorija država i prava naroda FNRJ*, I, str. 30.

<sup>42</sup> *Die Urgesellschaft*, 1911, str. 180 i sl., 234 i sl., 301 i sl.

<sup>43</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 41 i sl., 93 i sl., 118 i sl., 132 i sl.



vitka, kad je društvo organizirano na temelju rodbinskih odnosa po očinstvu. Prema tome, ne može se tvrditi, da su materinski rod i očinski rod kao proizvodno-potrošačke jedinke jedno isto, samo s tom razlikom, da je prije postojao materinski, a kasnije očinski, t. j. da je među njima razlika samo u načinu označavanja rodbinstva. Štaviše, razlike između tih dviju faza društvenog razvitka su veoma velike i s obzirom na njihovu ekonomsku strukturu, te je prijelaz iz jedne u drugu bio mnogo kompliciraniji, nego što to misli Morgan<sup>44</sup>. Stoga je Engels ispravio Morgana, naglasivši ekonomsku revoluciju, koja je dovela do te dalekosežne promjene u društvu<sup>45</sup>.

Očinski rod nije proizvodno-potrošačka jedinka zato, što su se na tom stepenu društvenog razvitka proizvodne snage već toliko razvile, da proizvodnja ne zahtijeva kooperaciju velikog broja ljudi. Kao proizvodno-potrošačke jedinke već postoje na tom stepenu razvitka rodbinske zajednice kao zadruga, očinska i poliginijska velika porodica i t. d.<sup>46</sup>. Za materinskog uređenja rod ima točno određene granice — on je istovetan s proizvodno-potrošačkom jedinkom, čiji pripadnici su vezani produkcionim odnosima. U očinskom uređenju nema više takvih točnih određenih granica, jer rodbinstvo, koje veže pripadnike šire rodbinske zajednice, dobiva sporedno značenje prema rodbinskim odnosima, koji u jednu ekonomsku cjelinu povezuje pripadnike uže rodbinske zajednice — zadruge, očinske ili poliginijske velike porodice i t. d. — kao sudionike njezinih produkcionih odnosa. U tom razdoblju javlja se razlika između bližih i daljih rođaka, koje ne može biti za klasifikatornog načina rodbinstva. Takva razlika pretpostavlja jaču ekonomsku povezanost između bližih rođaka, a slabiju između daljih. Ekonomska povezanost prvih pokazuje se u produkcionim odnosima, koji vežu zajedno članove iste zadruge, očinske ili poliginijske velike porodice, kao i u zajedničkom vlasništvu nad onim sredstvima za proizvodnju, koja su od odlučne važnosti za proizvodnju, kao oranice, blago, oruđe, zgrade. A dalja rodbina vezana je samo još zajedničkim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju sporednijeg značenja kao što su šume, pašnjaci, livade. Vlasništvo nad njima pripada tim većim rodbinskim skupovima daljih rođaka, a to su rodovi<sup>47</sup>.

Gubeći ekonomski karakter, rodovi postaju socijalni fosil. Oni, dakle, imaju sve ograničeniji ekonomski karakter, iako zadržavaju funkcije organizacione naravi s obzirom na određivanje međusobne povezanosti pojedinih rodbinskih zajednica i na obaveze međusobnog potpomaganja, oni određuju red za nasljeđivanje, propise za sklapanje brakova i vrše isti religiozni kult. Očinski rod bio bi »rodovska zajednica (Geschlechtsverband)«, »koja se ponosi zajedničkim porijeklom (u ovom slučaju od jednog zajedničkog praoca) i koja je povezana u jednu posebnu zajednicu pomoću određenih društvenih i religioznih ustanova«<sup>48</sup>.

<sup>44</sup> O. c., str. 58.

<sup>45</sup> O. c., str. 38 i sl.

<sup>46</sup> »Familie«, Morgan, o. c. str. 187.; »Familiengemeinschaften«, »Hausgemeinschaften«, »Haushaltungen«, »Familiengenossenschaften« — Engels, o. c., str. 44 i sl., 121, 142 i sl.; »semejnaja obščina« — Kosven, *Semejnaja obščina*, Sovetskaia etnografija 1948, sv. I, str. 3.

<sup>47</sup> Ta podjela proizvodnih sredstava je približna i nema apsolutno značenje, jer u stvarnosti ima mnogo varijacija ili na jednu, ili na drugu stranu.

<sup>48</sup> Engels, o. c., str. 76.

Na prvi pogled se čini, da je ta Engelsova definicija premalo određena. Ali baš u njezinoj općenitosti ističe se ona bitna osobina očinskog roda, da se kod različitih naroda pokazuje u velikom broju raznolikih konkretnih oblika<sup>49</sup>. Takav *općenit, apstraktan* pojam očinskog roda prikazuje nužnu fazu razvitka, kroz koju moraju proći sve konkretne društveno-ekonomske jedinice u prvobitnoj zajednici prije nego što uđu u fazu klasnog društva. On je izraz opće zakonitosti, koja vlada u toj društveno-ekonomskoj formaciji. Prema tome opća zakonitost u društvenom razvitku prvobitne zajednice, izražena u apstraktnom pojmu očinskog roda, jedna je stvar, a druga je — iako s njome dijalektički povezana kao slučajnost s nužnošću — ona konkretna ustanova u hrvatskom društvu, u kojemu se ta nužnost pokazuje u isto vrijeme i kao opća zakonitost prvobitne zajednice i kao posebna zakonitost njegova razvitka u stanovitim materijalnim uvjetima područja između Save i Jadrana.

U Engelsovoj definiciji apstraktno su uopćeni svi konkretni oblici svih očinskih rodbinskih grupa u društvenom zbivanju, bez obzira na njihove razlike. Te razlike nastaju zbog aktivnosti različitih materijalnih okolina, u kojima te grupe žive. Stoga spomenuta definicija ističe one elemente, koji su isti u svim takvim grupama: zajedničko porijeklo po očinstvu i povezanost u jednu društveno-ekonomske cjelinu. Engels ne označuje pobliže, koje to »društvene i religiozne« ustanove vežu pripadnike tih rodbinskih grupa u jedan društveni sklop. On to ne čini zato, što se takve ustanove iste vrsti ipak razlikuju među sobom prema uvjetima, mjestu i vremenu, u kojima nastaju.

To je važno utvrditi za naš slučaj. Ustanove rodbinskog uređenja po očinstvu podvrgnute su osobitim promjenama za vrijeme seoba. Tada ne dolazi do izražaja veći dio njihovih funkcija, dok neke druge jačaju i postaju napokon pretežne. U toj fazi redovito dolazi do potpune reorganizacije društva na vojničkom temelju<sup>50</sup>. Stepen rodbinstva i obaveza međusobnog potpomaganja odlučni su faktori pri formiranju pojedinih vojnih jedinica, koje se sastoje od

<sup>49</sup> Grčki *yévoç*, rimski *gens*, kod Germana *gentes, cognationes* (Cezar) i *propinquitates* (Tacit), fara Franaka i Langobarda, anglosaski *kneoris*, irski *sept* i škotski *clan*, slavenski *rodovi* i *bratstva*, *maala* kod Albanaca, *bratstvo* Oseta, Inguša i Čečenaca na Kavkazu (L ad y ž e n s k i j, *Entstehung und Entwicklung des Staates bei den kaukasischen Bergvölkern*, »Soziologus, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Soziologie«, 1930, str. 436), *bratstva* Loango u sjeveroistočnoj Africi (Driberg, *The Loango, a Nilotic Tribe of Uganda*, 1923, str. 35), »logorska zajednica« Gorskih Dama u Jugozapadnoj Africi (V ed d e r, *Die Bergdamas*, 1923, str. 23), *bratstvo* Hottentota u Južnoj Africi (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft* I, 1931, str. 212), *rodovi* i *bratstva* Lokele-a na Kongu (Thurnwald, isto, str. 84), zajednice od nekoliko poligamijskih velikih porodica Bolokija također na Kongu, kod Pangeva u Zapadnoj Africi (Thurnwald, isto, str. 119 i 126), »lokalne grupe« urođenika Andamanskih otoka (Brown, *The Andaman Islanders*, 192, str. 28), »općine« Poso-a na Celebesu (Thurnwald, isto, str. 154), *rodovi* Koita (Seligman, *The Melanesians of British New Guinea*, 1910, str. 32), i totemska bratstva Marindanima (Wirz, *Die Marindanim von Holländisch Neu-Guinea*, 1922, str. 42) i Banaroa (Thurnwald, *Die Gemeinde der Banaro, Ehe, Verwandtschaft und Gesellschaftsbau eines Stammes im Innern von Neu-Guinea*, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft XXXVIII, str. 371), *bratstvo* Maorija na Novoj Zelandiji (Firth, *Primitive Economies of the New Zealand Maori*, 1929, str. 99—100) i t. d.

<sup>50</sup> B. Grafenauer (*Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis IV, 1950, str. 109) smatra, da su u doba seoba na Balkan Slaveni imali »splošno plemensko vojsko«.

bližih i daljih rođaka, već prema veličini i stepenu tih jedinica. Zbog neprestanih ratnih pohoda, koji su glavno zanimanje u doba vojne demokracije, kad se odnosni narodi sele, slabe i nestaju druge funkcije, koje inače redovito pripadaju rodbinskom uređenju po očinstvu. Kidaju se veze sa zemljom, glavnim sredstvom za proizvodnju.

Ali to kidanje veza ima dublje značenje od napuštanja nekoga sredstva za proizvodnju, makar kako važno ono bilo. Teritorij, na kojemu živi rod, pun je prirodnih snaga, od kojih zavisi opstanak njegovih pripadnika. U predožbama primitivnih ljudi te se snage shvaćaju kao nadnaravna duhovna bića, koja njima donose korist ili koje nanose štetu. Među ovima zauzimaju važno mjesto pokojni pripadnici roda, ostaci kojih nalaze se sahranjeni pod zemljinom površinom. Živi i mrtvi članovi roda zajedno s teritorijem i sa svim prirodnim snagama, koje djeluju na njemu, sačinjavaju jednu cjelinu. U shvaćanju primitivnih ljudi — kako je istaknuo Lévy-Bruhl<sup>51</sup> — teritorij, na kojemu oni žive, identificira se s njima samima, odnosno, kako bismo točnije kazali, s njihovom društvenom organizacijom. Teritorij, na kojem i od kojeg žive, i oblike svojega društvenog života smatraju primitivni ljudi kao jednu jedinstvenu cjelinu, koja im omogućava život. Takva tijesna povezanost s teritorijem, shvaćena kao izvor sredstava za život i snaga, koje njima upravljaju, naročito je jaka kod ratarskih naroda, kakvi su bili Slaveni. Kod stočarskih rodova postoji povezanost između njih i njihovih stada.

Takve duboke veze s teritorijem mogu razbiti samo jaki vanjski faktori, koji djeluju na plemena, razvitak kojih se nalazi na stepenu vojne demokracije — najviše strukture u prvobitnoj zajednici. Kod siromašnijih plemena je to želja za pljačkom kao lakšim načinom sticaja sredstava za život na račun bogatijih; zbog toga ona svoje volje napuštaju teritorij, na kojemu su dotada živjela. Drugi takav faktor može biti politički pritisak napadača, željnih pljačke, pred naletom kojih valja napustiti područje svoje dotadašnje aktivnosti.

S obzirom na duboke promjene u načinu života primitivnih ljudi i u njihovim shvaćanjima, što ih izaziva kidanje veza s teritorijem, od kojega su živjeli, valja istaknuti samo ovo: u ratnoj ekonomici seobâ nema stalnoga kolektivnog vlasništva nad zemljom tako dugo, dok se čitav narod ne ustali definitivno na nekom teritoriju. Nema potrebe da se biraju glavari za organizacione, kulturne i religiozne funkcije, jer ih vrše stalni poglavari vojnih jedinica. Istodobno se odvija proces klasnog diferenciranja. Sve važniju ulogu imaju rodbinske zajednice, kojima pripadaju vojni poglavari, a isto tako i ostali članovi vojnog vodstva i njihove pratnje — družine, kao i rodbinske zajednice pojedinih članova družine, koji se naročito bogate u pohodima. To se također događalo kod Južnih Slavena u razdoblju njihovih seoba, a naročito za sto godina ratovanja i pljačkanja po Balkanu.

Kad se pristupa istraživanju društvenog uređenja za vojne demokracije, valja dobro uočiti ove dvije činjenice: prvo, da je »očinski rod« opći, apstraktni pojam, u kojem se odražava velik broj vrlo raznolikih društvenih ustanova, koje se temelje na rodbinstvu po ocu; drugo, da za vojne demokracije, a pogotovu u vrijeme seoba, društveno uređenje po očinstvu dobiva svoje posebne karakteristike.

<sup>51</sup> L. Lévy - Bruhl, *La mentalité primitive*, 1947, str. 521.

Zaključke treba izvoditi istražujući konkretne oblike društvenih uređenja kod pojedinih naroda, jer bi se inače palo u šabloniziranje. U isto takvo šabloniziranje pada onaj, koji o ustanovama nekog naroda, koji je prošao kroz tu fazu migracija, sudi na temelju uređenja nekoga srodnog naroda, iako je taj nije poznavao. To se događa onda, kad se na temelju društvenih ustanova onih slavenskih naroda, koji su ostali u svojoj postojbini, prave zaključci o ranofeudalnom uređenju Južnih Slavena na Balkanu. Na jedan su se način razvijale ustanove kod naroda, koji su za posljednjeg razdoblja prvobitne zajednice živjeli na istom teritoriju, a na posve drugi način oni narodi, koji su često mijenjali svoje boravište. Što je to razdoblje seoba bilo dulje i što je neposrednije prethodilo postanku države, to se više razlikovao njihov društveni sistem i proces klasne diferencijacije. U vezi s time razlikovao se proces postanka i razvitka odnosnih država.

## I

Izučavajući razvitak hrvatske ranofeudalne države, pisci su se osvrtni i na njezino društveno uređenje. Praznine u izvorima i nedostatak jednog zajedničkog sociološkog temelja spriječili su, da se stvore dosljedni zaključci o konkretnim oblicima ranofeudalnog uređenja u Hrvatskoj. U drugoj polovici XIX. i početkom XX. st. hrvatska buržoazija vodi borbu protiv mađarske i njemačke buržoazije za vlast na području Hrvatske. Jedna od pojava te borbe pokazuje se također i u hrvatskoj nauci. Istražujući prošlost Hrvata, u njoj se nastoji istaknuti i naglasiti odvojen, poseban razvitak Hrvata odnosno Slavena prema drugim neslavenskim narodima. Takav naučni oblik borbe protiv mađarskog imperijalizma i težnja i protiv njemačkog Drang nach Osten imao je na području historije taj pozitivan odjek, da su povjesničari prošlost Hrvata povezivali s historijom ostalih Slavena u Habsburškoj monarhiji i izvan nje, zato što su ih smatrali prirodnim saveznicima u toj borbi. Kad se radilo o tome, da se ispune praznine u izvornim ispravama, pisci su se koristili analogijama iz društvenog uređenja drugih slavenskih naroda. Ukoliko je takav postupak bio pozitivan, naročito s obzirom na utvrđivanje društvenog stanja kod Južnih Slavena prije njihovih seoba na Balkan, toliko je imao i negativnih strana, jer nije vodio računa o geografskim uvjetima teritorija, na koji su se doselili i među kojima su živjeli pojedini južnoslavenski narodi. Nije se uzelo u obzir, da se ustanove nekog naroda mijenjaju u vremenu prema posebnim materijalnim uvjetima kraja, u kojemu se on razvija. Stoga se u ispravama tražilo stare ustanove, koje su nekada postojale, ali koje su zapravo nestale tečajem vremena. Takav je također bio slučaj s plemenom. Nema sumnje, kod Južnih Slavena bilo je plemena, jer u doba seoba narodi migriraju, organizirani po plemenima ili po savezima plemena — što je osobina razvitka u vojnoj demokraciji. Ali pitanje je, da li su u doba seoba te brojčano jake, vojnički organizirane grupe, kao što su plemena, svuda sačuvale takve organizacione oblike i tada, kad su se stalno naselile na određenom teritoriju.

Držeći se unaprijed utvrđenih shema, pisci su osjetili, da se one ne slažu s izvorima. Stoga mnogo puta upotrebljavaju za istu ustanovu različite nazive, prepustajući čitaocu, da između njih izabere onaj, koji mu više odgovara. Na taj način pokazuje se njihova nesigurnost. Ona potvrđuje, da spo-

moću njihova metoda nije moguće unijeti nešto više svijetla u to mutno razdoblje društvenog razvitka u Hrvatskoj.

Rački je jedini pisac, koji je u opsežnoj studiji izložio društveno uređenje Hrvata u doba ranofeudalne države. Zaključci njegova rada *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*<sup>52</sup> nastoje prikazati društvene odnose u Hrvatskoj na temelju analize isprava te daju *statički* pregled ustanova, kakve su tada postojale. Rački izlaže društveni položaj u Hrvatskoj pretežno *statički* zato, što ne pokazuje promjene, do kojih je dolazilo tečajem vremena. Konstatirati činjenice, a ne istražiti način, na koji su nastale, i aktivnost uvjeta, koji su im prethodili, očito pokazuje, da se Rački nije rukovodio nakanom, da tumači razvitak hrvatskih ustanova, već da ih opisuje onakve kakve su bile u izvjesnom razdoblju hrvatske historije.

Ipak bismo mu činili krivo, kad ne bismo istakli, da Rački zna posmatrati društvene pojave i u njihovu razvitku. Tako on navodi činjenicu, da se u Hrvata društvo raslojavalo kao posljedica toga, što su se isticali moćniji i ugledniji pojedinci i »rodovi ili plemena, kojima su pripadali«<sup>53</sup>. Ali Rački ne ide dalje i ne istražuje uzroke procesa klasne diferencijacije.

Utvrdivši osnovne konture društvenih oblika u Hrvatskoj spomoću isprava, što ih je sakupio, Rački upotpunjava svoje izlaganje analogijama. I to najprije općenitim, polazeći od ustanova, koje su svojstvene društvenom uređenju svih Slavena prije njihovih seoba, t. j. kad su živjeli, kako to Rački veli zajedno s Prokopijem, *ἐν δημοκρατία* ili u fazi prvobitne zajednice. Zatim posebnim analogijama, kad tumači društvene ustanove u Hrvata spomoću sličnih društvenih ustanova u Crnoj Gori.

Takva metoda dopustila mu je, da zauzme ispravno stanovište s obzirom na neke društvene ustanove. Iako njegova objašnjenja ne zadovoljavaju u cjelini, ona su uvijek bolja nego da objašnjenja uopće nema. Rački točno zapauža, da je bolje dati neko nedovoljno tumačenje, nego uopće izbjegavati odgovor od straha, da se pogriješi<sup>54</sup>. Kad mu nedostaju izgovori, on se prihvaća analogije. Baš takvo uporno traženje odgovora u *konkretnim* činjenicama prošlosti ili sadašnjosti očuvalo ga je od značajnijih griješaka. Ali, radeći spomoću analogija, uzetih iz praslavenskoga društvenog uređenja, Rački ostaje ukliješten u tradicionalnim shemama pa traži one iste opće slavenske ustanove u konkretnim oblicima hrvatskoga ranofeudalnog društva, jer »Slovjeni, zauzevši novu zemlju *zadržali su* i ovdje svoje starodavne *plemenske uredbe*«<sup>55</sup>. Takav postupak dovodi do nesigurnih i protivurječnih tvrdnja.

Rački smatra, da je zadruga<sup>56</sup> osnova društvenog uređenja u Hrvatskoj

<sup>52</sup> Rad JAZU 70, 79, 91, 99, 105, 115 i 116.

<sup>53</sup> *Nutarnje stanje* . . . , Rad JAZU 91, str. 129.

<sup>54</sup> Tako, na pr., na pitanje, da li je vladareva vlast u Hrvatskoj bila ograničena ili ne, Rački opaža, da je odgovor težak »ponajviše poradi nedostatnosti historijskih spomenika one dobe«, i nastavlja: »Ali ja ću kušati na nj odgovoriti i uz gore razmjerno nedostatne spomenike.« (Rad JAZU 91, str. 139).

<sup>55</sup> *Hrvatska prije XII. vijeka* . . . , Rad JAZU, 57, str. 130.

<sup>56</sup> Tai naziv upotrebljavaju Vuk Karadžić, Rački, Bogišić, Smičiklas, Klaić i Šišić, koji se također služe izrazom »zadružni dom«, iako zadruga nije naziv, kojim narod označuje ovu rodbinsko-imovinsku zajednicu. Nazivu »zadruga« prigovara se, da nije zgodan zato, što se njime služe, da se označe radni, proizvodno-potrošački kolektivi u FNRJ i predlažu se nazivi kao *kuća*, *hiža*, *stožer*. Mislim da je mnogo lakše zamijeniti »kuću« kao zgradu za stanovanje s »kućom« kao rodbinsko-imovinskom

prije XII. st.<sup>57</sup>. Ona je ne samo rodstvena, nego i imovinska zajednica<sup>58</sup>. On osjeća važnost zajedničkog korištenja sredstava za proizvodnju od strane zadrugara i ističe ekonomski momenat zajedno s rodbinstvom kao suštinu određenih ustanova u hrvatskom društvu<sup>59</sup>.

Promatrajući taj osnovni društveni oblik s ekonomskog gledišta, Rački ga naziva zadrugom, a s rodbinske — rodnom: »Pleme u genetičkom smislu bijaše skup rodova. Rodovi ti stanovali su zajedno u selu, te su imali zajedničko ime, zajedničku imovinu i zajedničkoga starješinu, t. j. ovi rodovi živjeli su u zadruzi«<sup>60</sup>. Zadruga — rod je »osnova društvenog života«, a više rodova zajedno sačinjavaju veći društveni organizam. Takvom organizmu Rački najprije daje naziv pleme, »koje stanujuće po selu, obuhvaćaje suvisli kotar, navadno župom prozvani«<sup>61</sup>. Po predaji — veli Rački — »hrvatski se je narod sastojao iz 12 plemena (tribus), a svako pleme iz više rodova (generationes)«<sup>62</sup>.

U latinskim je ispravama Rački htio pronaći, da je shema takvoga društvenog uređenja doista postojala. Pokušao je dokazati, da ta shema: zadruga (rod), pleme, župa, koja odgovara društvenom uređenju Slavena prije njihovih seoba<sup>63</sup>, odrazuje također stvarno stanje u hrvatskom društvu poslije seoba. Između takve apriorne sheme i društvene stvarnosti, kakva proizlazi iz isprava, morao je izbiti sukob.

Kao metodičan i pedantan radnik Rački je svijestan, da se tako shvaćeni pojam plemena ne podudara s historijskim podacima. Ako je pleme sastavljeno od više rodova, a svaki je rod (generatio, genus) jednak zadruzi, onda

zajednicom, nego zadrugu kao primitivnu rodbinsku zajednicu sa sadašnjom radnom zadrugom. Nazivi *hiža* i *stožer* lokalnog su značaja te dopuštaju značajnije prigovore. Oni se ne mogu upotrijebiti u tu svrhu, da osim naziva za konkretnu rodbinsko-imovinsku zajednicu u nekom kraju Hrvatske, sociološki označe jedan opći, određeni, demokratski oblik takvih zajednica za razliku od autokratskih oblika oćinske i poliginijske zajednice. Osim toga naziv zadruga prodro je već izvan naših granica. Njime se kao naučnim terminom služi Engels (*Der Ursprung der Familie*, str. 44 i sl.), ruski sociolozi i historičari (Kosven, *Semejnaja obščina*, Sovetskaja Etnografija, 1948, sv. 3; Deržavin, *Slavjane v drevnosti*, 1946, str. 62) kao i nauka na Zapadu (Sicard, *La Zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*, 1943, str. 6). Budući da je ovaj naziv već postao običajan u naučnim krugovima i tako stekao pravo građanstva, može se zadržati kao termin, kojim će se označiti posebni, demokratski oblik rodbinsko-imovinskih zajednica. Mislim, da razlozi navedeni protiv njega nisu toliko važni, da ga se odrekujemo i da novim nazivima zamršujemo ionako kompliciranu terminologiju, koja se odnosi na prvobitnu zajednicu.

<sup>57</sup> *Nutarnje stanje* . . . , Rad JAZU 70, str. 188; isto 105, str. 214 i sl.

<sup>58</sup> Kao gore, Rad JAZU, 70, str. 188. Rački izjednačuje važnost ekonomskog faktora u zadruzi s rodbinskim. On ju je, dakle, uočio za razliku od nekih modernih buržoaskih učenjaka, kao što je na pr. Sicard (*La Zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique*), koji daje prednost rodbinskom faktoru.

<sup>59</sup> Govoreći o »marki«, Rački ističe: »*Najčvršćim vezom svih žitelja ove zajednice bijaše zajednička imovina njihova; to bijaše »obćina« naprotiv baštini, djeđini ili imovini pojedinaca. Ovaj vez ostao je netaknut i onda, kad je vez rođstva oslabio, pošto su pojedinci postajali samostalnim gospodari na svojih baštinah«* (*Nutarnje stanje* . . . , Rad JAZU 99, str. 113, podcrtao O. M.)

<sup>60</sup> *Hrvatska prije XII. vijeka* . . . Rad JAZU, 57, str. 131.

<sup>61</sup> *Nutarnje stanje* . . . Rad JAZU 70, str. 188.

<sup>62</sup> Kao gore, Rad JAZU 91, str. 131.

<sup>63</sup> *Nutarnje stanje* . . . , Rad JAZU 91, str. 128 i sl.

su s Kolomanom g. 1102 pregovarali glavari dvanaest zadruga, a ne plemena. Rački pokušava da izbjegne tu protivurječnost tako, što u jednom svom ranijem radu stvara jedan nov pojam: »Ako je tradicija X. stoljeća istinita, Hrvati su etnografski sastavljali samo jedno pleme; a to etnografsko pleme dijelilo se *genetički* u pet (bolje: sedam) rodova (bolje: *plemena*)«<sup>64</sup>. To znači da je trebalo napraviti nov pojam »genetičkog plemena«, kako bi se uskladilo apriornu shemu s ispravama. I ta nova kovanica *ad hoc* bila je glavni uzrok pomutnje, koja je zavladovala u historiografiji s obzirom na nazore o organizaciji hrvatskoga ranofeudalnog uređenja.

U svom daljem radu Rački je osjetio izvještačenost vlastite konstrukcije te je napustio pojam genetičkog plemena. I time je ispravio svoju pogrešku. Ali ga nisu napustili mnogi pisci, koji pišu poslije njega. Kad govore o plemenu, oni imaju na umu upravo pojam genetičkog plemena, što ga je Rački odbacio pred očevidnošću društvene stvarnosti.

Stoga Rački veli: »Da se rieči »tribus« i »genus« hrvatskih latinski pisanih spomenika *ponješto razjasne*, budi mi dozvoljeno svratiti pažnju na crnogorsko pleme i bratstvo«<sup>65</sup>. Potrebno je, dakle, usporediti podatke iz isprava s analognim oblicima iz društvene stvarnosti, da se utvrdi njihov pravi sadržaj. Takvih analognih oblika ima u crnogorskom društvu, razvitak kojega je vrlo polagano tekao i u kojemu su se stoga sačuvale mnoge primitivne osobine iz prošlosti. Samo što Rački nije uzeo u obzir, da se crnogorsko društvo razvijalo u posebnim uvjetima siromaštva brdskih krajeva i neprestanih borba s Turcima i da su ti uvjeti djelovali na oblike nekadanjih njegovih primitivnih ustanova. Prema tome, one nemaju isti sadržaj i oblik, kakav su imale u doba, kad su Slaveni naselili Balkan.

Na temelju te analogije Rački je ustanovio, da u hrvatskom društvenom uređenju postoji jedna društvena ustanova, koja obuhvaća više zadruga i koja nije pleme u etnografskom smislu. On je naziva bratstvom<sup>66</sup> i tako ispravlja svoju postavku o »genetičkom plemenu« ili »plemenu u genetičkom smislu«,

<sup>64</sup> *Hrvatska prije XII. vijeka...*, Rad JAZU 57, str. 131. Drinov (*Južnye Slavjane i Vizantija v X. veke*, 1875, — II poglavlje te rasprave prevedeno je u Zborniku kralja Tomislava, JAZU 1925, pod naslovom »Pogled na najstariju povijest Hrvata, Srba i južnodalmatinskih Slavena, njihovo stanje u prvoj četvrti 10. vijeka) također se koleba, kad piše o plemenima. Najprije tumači, da su se Slaveni na području Rimskog carstva u VII. i VIII. st. raspadali »na nekoliko posebnih plemena«. Na idućoj strani ističe, da se među Slavenima, poslije njihova podvrgavanja franačkoj vlasti, javila »težnja za političkim ujedinjenjem sitnih plemena«. Nekoliko strana dalje piše o slavenskim plemenima sjeverne Dalmacije i Posavske Panonije, »koja su se politički ujedinjavala i jačala« pod franačkom vlašću, dok su njihovi »najbliži srodnici i susjedi« živjeli i dalje »svojim različitim plemenskim životom, raspadajući se na šest samostalnih plemena« — Srbe, Bošnjake, Neretljane, Zahumljane, Travunjane i Dukljane (kao gore, str. 20—23 i 30; podcrtao O. M.). Drinov ne tumači što su »sitnija plemena« i u kojem odnosu ona stoje prema »posebnim plemenima«, na koja su se raspadali Slaveni na Balkanu.

<sup>65</sup> *Nutarnje stanje...* Rad JAZU 91, str. 131 (podcrtao O. M.). Nije jasno zašto Rački polaže važnost na termin »tribus«, koji se samo jedamput spominje u ispravama, navodno starijima od XII. vijeka, i to u jednoj, za koju on sam tvrdi, da je sumnjiva s obzirom na njezinu redakciju u današnjem obliku (*Documenta*, str. 24) i za koju je Šišić dokazao, da je falsifikat iz XV. vijeka (*Priručnik izvora hrvatske historije I*, 1914, str. 648 i 649).

<sup>66</sup> *Nutarnje stanje...* Rad JAZU 91, str. 128.

koju je postavio sedam godina ranije<sup>67</sup>. Nastojeći da predusretne prigovoru, prema kome bratstvo nije ustanova hrvatskog društva, Rački dokazuje opravdanost analogije s crnogorskim društvenim ustanovama, pozivajući se na jednu ispravu Stola rmanjskog iz 1451. zato, što se u njoj spominje bratstvo<sup>68</sup>. Ali Rački nije opazio, da se ta isprava ne odnosi na bratstvo u smislu organizacije krvnih rođaka, već na feudalnu ustanovu bratovštine.

Ta pogreška ne umanjuje vrijednost Račkoga analogije, jer ima drugih dokaza, mnogo jačih od spomenute isprave. Nije jasno kako su oni mogli izbjeći Račkome, kad se on također služi Poljičkim statutom<sup>69</sup>. Taj statut sadrži dosta odredaba, iz kojih slijedi, da su u poljičkoj župi još u XV. st. postojali jaki tragovi bratstva. U čl. 36 b i 55 b<sup>70</sup> izričito se spominje bratstvo kao određena društvena pojava. Da je ono tada još bilo živa ustanova, pokazuju razlike, istaknute u Poljičkom statutu, između brata »prisonoga«, t. j. krvna — carnalis<sup>71</sup>, od brata »ne prem prisonoga«, koji »mu je blizu u bratstvu«<sup>72</sup>, od »bližnoga« ili »vrvnoga«, koji ima pravo na djedovinu<sup>73</sup>. Ti odnosi između bratstvenika razlikuju se od odnosa prema svakom drugom Poljičaninu, koji nije član onog određenog bratstva. Opet sa svakim drugim pripadnikom Poljičke župe veže ih sve zajedno obaveza krvne osvete. Svi Poljičani moraju »bratski tirati« onog stranca, koji bi ubio jednog od njih, ako se to nije dogodilo zbog »pridne pizme« — stare mržnje.<sup>74</sup> Iz svih tih naziva, odnosno različitih kategorija braće izlazi, da je u Poljicama postojao veći broj *stepena* u rodbinstvu, koji odgovaraju razlici između agnatskog i kognatskog rodbinstva. Odredbe Poljičkog statuta pokazuju, da bratstvo nije bila ustanova strana hrvatskom društvenom uređenju. Rački, dakle, nije pogriješio, kad je u drugoj fazi svog rada objašnjavao ustanove hrvatskoga ranofeudalnog uređenja spomoću sličnih oblika crnogorskog društva.

Konačno je Rački ovako formulirao shemu društvenog uređenja Hrvatske prije XII. st.: »Iz više zadruga, koje su se umnožile, postalo je bratstvo (lat. generatio), a obzirom na zemljište selo i občina, iz više pako bratstava pleme, a s obzirom na zemljište župa«<sup>75</sup>.

Ako se ta formulacija usporedi s prijašnjima, lako je zapaziti značajne promjene. Prije je Rački tvrdio da »generatio« isprava znači »zadrugu — rod«<sup>76</sup>, a »genus« — pleme, bratstvo<sup>77</sup>. Sada on mijenja svoje mišljenje: »generatio« latinskih isprava postaje bratstvo, »genus« i tribus« — zadruga, koju izjednačuje s porodicom<sup>78</sup>, dok rod nestaje kao termin, iako ga Rački još spominje u širem smislu rodbine<sup>79</sup>.

<sup>67</sup> *Zemljišni opseg Hrvatske*, Rad JAZU 57, str. 131.

<sup>68</sup> Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I, 1898, str. 190.

<sup>69</sup> Usp. *Nutarnje stanje...* Rad JAZU 70, str. 174.

<sup>70</sup> *Statuta lingua croatica conscripta*, 1890, str. 49 i 63.

<sup>71</sup> Čl. 36 a, kao gore, str. 241.

<sup>72</sup> Čl. 36 b.

<sup>73</sup> Čl. 36 a i c.

<sup>74</sup> Čl. 36 g (Podcrtao O. M.).

<sup>75</sup> *Nutarnje stanje...* Rad JAZU 105, str. 216.

<sup>76</sup> Kao gore, isto 91, str. 131; isto 99, str. 113.

<sup>77</sup> Kao gore, isto 91, str. 131.

<sup>78</sup> Kao gore, isto 105, str. 216.

<sup>79</sup> Kao gore, isto 105, str. 213.



Time Rački ne samo da se nije riješio poteškoća, nego je čak izazvao nove i veće. Ako je *generatio* latinskih isprava bratstvo, a *genus* i *tribus* — zadruga, onda se postavljaju dva pitanja. Prvo: kojemu nazivu u latinskim ispravama odgovara pleme? I drugo: Zar se doista odnose na zadruge termini: *tribus* i *genus*, kojima Trogirski dodatak označuje one hrvatske ustanove, predstavnici kojih su pregovarali s Kolomanom?

Osim toga nije utvrđeno, što su to bile župe. Rački tvrdi, da su župe bile podijeljene po plemenima, i nastavlja: »To potvrđuje donjekle tiesan jim obseg. Na prostoru od hrvatske zapadne visočine do Neretve spominje se do blizu 30 župa«<sup>80</sup>. Pri tome valja istaknuti jednu nedosljednost. Ako je hrvatskih plemena bilo dvanaest, kako to misli Rački<sup>81</sup>, onda je župa bilo više nego plemena. Stoga je on prisiljen dati pojmu župe razne sadržaje: »Župa naime znači: pleme i rod, onda priedjel, koji pleme zauzimalje u zemlji, napokon občinu plemena i roda na istom priedjelu. Prvo je značenje župe genetično, drugo mjestno, treće upravno«<sup>82</sup>. Iz toga tumačenja ne može se točno zaključiti što je župa u odnosu prema plemenu i rodu. Ostavivši po strani »genetično« značenje župe, kojim je Rački vjerojatno mislio označiti njezino porijeklo, i složivši se s njezinim geografskim značenjem, ostaje da se utvrdi, ne protuslovi li takvo shvaćanje Račkoga njegovim vlastitim izvodima.

Prema spomenutom tumačenju, župa bi bila zajednički teritorij i plemena i rodova, na kojemu bi opet živjele plemenske i rodovske župe kao imovne općine pojedinih plemena i rodova. Ako je rod jednak zadrugi, onda bi župa kao takva imovna općina bila istovetna s područjem, što ga zadruga iskorištava kao svoje vlasništvo. Takav zaključak ne bi imao konkretne podloge u izvorima. Ako je župa jednaka teritoriju plemena, onda bi iz posljednjih njegovih shvaćanja o zadrugi i bratstvu izlazilo, da pleme nema adekvatnog latinskoga naziva u ispravama, t. j. drugim riječima, da one ne potvrđuju da bi takav društveni oblik postojao u Hrvatskoj. Rački, slijedeći na jednoj strani apriornu shemu rod — pleme, a na drugoj analogiju s crnogorskim društvom, izjednačio je »pleme« iz svoje sheme s plemenom u Crnoj Gori. Na taj način on se udaljio od izvora te nije opazio, da isprave ne potvrđuju njegovu konstrukciju da bi u Hrvatskoj prije XII. stoljeća više bratstava sastavljalo pleme. Također, one ne pokazuju da bi župa odgovarala teritoriju zadruga ili plemena, kojega zapravo nema. Prema tome ostaje otvoreno pitanje, što je župa.

Na kraju svojih istraživanja o unutrašnjem stanju u Hrvatskoj prije XII. stoljeća Rački još uvijek zastupa apriornu shemu zadruga (rod) — pleme, s tom razlikom, da u posljednjoj redakciji ta shema izgleda ovako: zadruga (porodica) — bratstvo — pleme. Takva eklektička konstrukcija nastoji pomiriti shemu s izvorima, što joj ne uspijeva. Kad se Rački u prilog bratstvu odrekao izvještačene tvorevine »plemena u genetičkom smislu«, koje je »skup rova«, t. j. zadruga<sup>83</sup>, morao je biti dosljedan svojoj ranijoj tvrdnji, da su Hrvati »*ethnografski*« sastavljali samo jedno pleme«<sup>84</sup>, a ne držati se pojma

<sup>80</sup> Kao gore, isto 99, str. 105.

<sup>81</sup> Kao gore, isto 91, str. 131.

<sup>82</sup> Kao gore, isto 99, str. 105.

<sup>83</sup> *Hrvatska prije XII. vijeka...*, Rad JAZU, 57, str. 130.

<sup>84</sup> Kao gore, str. 131.

plemena, za koje nema podataka iz XI. stoljeća. Napustivši shemu, on bi se bio mnogo više približio istini.

Smičiklas posvećuje samo opće rečenice društvenom uređenju Hrvata. Prema njegovu mišljenju nekoliko »kuća i obitelji« sačinjavale su selo, »koje je bilo jednoga roda«<sup>85</sup>. Kad je broj članova zadruge postao prevelik, onda se ona mogla »razširiti u bratstvo ili rod«, dok je više bratstava sastavljalo župu<sup>86</sup>. Ako su bratstvo i rod jedno, onda se ne razumije zašto na istoj strani Smičiklas nastavlja: »Odkinuo se od bratstva onaj rod ili obitelj, koji su se kudgod odselili podalje. Oni su ostali i pozdravljali se sa *starim rodom* kao plemenjaci, nisu više niti rođaci, oni su ipak jednoga plemena, samo nisu više jednoga roda i plemena«. Smičiklas se, dakle, koleba. Iz njegovih riječi može se zaključiti, da je rod istodobno i bratstvo i obitelj. Ali takav zaključak je moguć samo u slučaju, ako se pod rodom shvaća rodbina u općem smislu. Smičiklas izrijekom prihvaća rezultate Bogišićevih istraživanja o zadrugi te ih projicira na hrvatsku prošlost. Ali u toj prošlosti ima osim zadruge i drugih ustanova, kao što je na pr. bratstvo. Da ih objasni, Smičiklas se također laća sheme rod-pleme, samo što ne zna naći pravo mjesto njegovu prvom članu — da ga identificira sa zadrugom ili s bratstvom. Što se pak tiče organizacije samoga plemena, Smičiklas je opisuje ovim riječima: »Pravo staro hrvatsko pleme imalo je više županija na prostoru svoga stanovanja«<sup>87</sup>. Sad se otvara novi problem, problem županije, još prije nego što se pružilo tumačenje o plemenu. Ako više bratstava sastavljaju župu, a od pojedinih bratstava cijepanjem nastaju nova, pripadnici kojih su »jednoga plemena« s bratstvom svog porijekla, onda bi župa bila teritorij plemena. A čemu bi onda odgovarale županije, ako ih ima više na »prostoru stanovanja« jednog plemena, t. j. u župi? To čitalac mora sam pogoditi.

U svojim radovima Klaić isto tako zastupa mišljenje, da je zadruga (kuća ili hiža) osnovna proizvodno-potrošačka jedinka hrvatskog društva. On doduše povezuje zadrugu s rodom, ali se ne služi tim pojmom u njegovu tehničkom smislu društvene ustanove, već u širem — rodbinstva<sup>88</sup>. Više zadruga zajedno čine pleme u genetičkom smislu »(generatio, genus)«, a zemlja, na kojoj pleme stanuje, zove se župa<sup>89</sup>. U specijalnoj studiji, posvećenoj hrvatskim plemenima<sup>90</sup>, Klaić smatra, da pleme znači isto što u ispravama »tribus, generatio, genus«<sup>91</sup>. To je stanovište samo utoliko ispravno, ukoliko smatra, da ta tri latinska naziva označuju jednu te istu društvenu ustanovu. U Klaićevu izlaganju ima kolebanja i odstupanja. Na jednom mjestu govori on o »plemenu ili

<sup>85</sup> *Poviest Hrvatska* I, str. 133.

<sup>86</sup> Kao gore, str. 136 (podcrtao O. M.).

<sup>87</sup> Kao gore.

<sup>88</sup> *Povjest Hrvata* I, str. 130.

<sup>89</sup> Kao gore.

<sup>90</sup> *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*, Rad JAZU 130. Klaić (str. 16. i sl.) sasvim ispravno opaža, da tih »plemena« koja spominje Trogirski dodatak, ima zapravo trinaest: 1) Kačići, 2) Kukari, 3) Šubići, 4) Čudomerići, 5) Snačići, 6) Mogorovići, 7) Gusići, 8) Karinjani, 9) Lapčani, 10) Poletčići, 11) Lačničići, 12) Jamometi i 13) Tugomerići. Prema navodima isprave župan Martin nastupa kao predstavnik Karinjana i Lapčana, koji su zajedničkog porijekla.

<sup>91</sup> Kao gore, str. 1.

generaciji»<sup>92</sup>, a dvije strane kasnije ističe, da su »na otoku Krku u 13. stoljeću živjela četiri hrvatska plemena ili koljena (Doganich, Subinich, Tugomorich, Zudinich)»<sup>93</sup>. Budući da odnosna isprava sadrži samo naziv »progenies»<sup>94</sup>, koji u drugim ispravama znači koljeno, Klaić izjednačuje pleme s koljenom, odnosno latinski termin »generatio« sa »progenies«. U jednom kasnijem radu Klaić izričito dopušta, da postoje »rodovi i bratstva»<sup>95</sup>, ali nigdje ne veli, u kojem se odnosu te ustanove nalaze sa svaćanjem »genetičkog plemena«, što ga je preuzeo od Račkoga.

Od kolike štete mogu biti krute sheme, pokazuje primjer K. Jirečeka. Temeljem »plemenskog uređenja« kod Srba i Hrvata smatra on organizaciju, koja počiva na »fiktivnom poreklu od jednoga zajedničkog plemenskog deda, isto onako kao jelinska *φυλή*, rimska *gens*, arbanska *fis*, langobardska *fara* i škotski *clan*. Kod Srba i Hrvata zove se takva zajednica *pleme* (u lat. poveveljama *genus*, *generatio*, *progenies*, *parentela*, *parentatus*, grčki *γενεά*). Pleme je sastavljeno od brastava (*brastvo*), kod Dubrovčana prevedeno sa *fraternità*, sasvim isto sa starogrčkim *φρατρία*, ogranak od *file*. Članovi brastva, koji sede u jednom ili više sela, smatraju se kao krvni srodnici i ne žene se međusobno, Hercegovci sve do dvadesetog stepena. U srednjovjekovnoj Hrvatskoj zovu se ogranci plemena *koljeno*. Brastvo, opet, deli se u pojedine porodice koje se nazivaju »kuća« (u hrvatskim spomenicima *hiža*) ili »rod«. Imena plemena i brastva ostaju često nepromenjena kroz vekove, dok su patronimika pojedinih kuća, po pravilu, samo ime oca, te se menjaju sa svakom generacijom»<sup>96</sup>.

Zbrku u tom izlaganju karakterizira činjenica, da Jireček izjednačuje grčku *file* i albanski *fis*, koje su *plemenske* organizacije, sastavljene od više *fratrija* (kod Grka) i *kabila* (kod Albanaca), a ove od više *γένος*-a (kod Grka) i *maala* (kod Albanaca), s rimskim *gensom* i škotskim *clanom*, koji su rodovske organizacije, i s langobardskom i franačkom *farom*, koja je rodbinska ustanova vojničkog karaktera, nastala tečajem migracija, i koja je bliža *fratriji* Grka i *kuriji* Rimljana, negoli *γένος* -u u Atici i *gensu* u Rimu.

Prema shemi praslavenskog društvenog uređenja, koje je Jirečeku jedina polazna točka, jer isprave su za njega od sporedna značaja, plemena i rodovi moraju postojati i kod Južnih Slavena. A također i bratstvo, jer na to upućuju konkretne pojave iz društvenog života u Južnoj Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Stoga Jireček od binoma »pleme — rod (zadruga)« pravi trinom »pleme — bratstvo — rod (zadruga)«, a da nema stvarnih dokaza o tome, da u hrvatskom društvu prije XII. st. postoje svi rečeni oblici. Njegovo tumačenje terminologije isto je tako samovoljno kao i tvrdnja, da su grčka *φυλή* i rimski *gens* društvene ustanove iste kategorije. Doduše, Rački je i prihvatio tu konstrukciju prije njega, ali s tom razlikom, da je svoje zaključke izvodio iz historijskih podataka, koji su potvrdili samo posljednja dva člana trinoma u obliku bratstvo — zadruga.

<sup>92</sup> Kao gore, str. 5.

<sup>93</sup> Kao gore, str. 7.

<sup>94</sup> S mičićlas, *Codex diplomaticus* IV, str. 357. (Radi kratkoće ću ovo djelo citirati C D).

<sup>95</sup> *Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić*, Rad JAZU 134, str. 190.

<sup>96</sup> *Istorija Srba* (preveo J. Radonić), I, 1952, str. 75.

Mažuranić ne povlači nikakvu razliku između bratstva i plemena: »Skup nekolicine *rodova ili obitelji* (podcrtao O. M.) koji barem po obćenitoj ustmenoj predaji potječu od zajedničkog praoca, zove se *pleme*... Vjerojatno je, da se već u prvo doba naše historije gospodarilo tako, da je svaka kuća ili porodica imala svoju baštinu. Takovu je plemenu kob raznolika prema prilikama vremena, historičkim zgodam, junačkom srcu i moralnoj vrsnoći plemenske braće. Pleme se razgranjuje, dieli, ali svedjer čuva uspomena na *vrv*, koja svih njih veže. Ono se luči u pojedine stare i nove *hiže, kuće, koljena, koljenščine* itd. . . Pod *bratstvom* i *plemenom* razumevamo u prvom redu samo one skupine rodova, koji na svojoj *baštini* sjede, uz zajedničku *občinu*, ter postoje ili su *postojali* kao upravni organizmi i pravni subjekti. Takva su se bratstva sastojala od većega ili manjega broja obitelji. A život ovih obitelji se temelji na zadružnom gospodarstvu«<sup>97</sup>.

Mažuranićevo je stajalište napredno, jer on smatra, da je takvo društveno uređenje svojstveno prvobitnim narodima, iako ga ipak ograničava na »indo-evropske narode«. On također ističe ekonomsku povezanost rodbinskih ustanova hrvatskog društva sa sredstvima za proizvodnju. Njegovo izlaganje primjer je objektivnog prosuđivanja socioloških i historijskih činjenica, koje ne polazi od gotovih shema ili preduvjerenja. Ali kad se radi o tome, da se tako utvrđenom sadržaju dadu podesni nazivi, onda se ni on ne može riješiti tradicije. Stoga na jednoj strani upotrebljava kao sinonime nazive rod — obitelj — zadruga, a na drugoj pleme — bratstvo.

Šišić također prihvaća stanovište, da je »zadružni dom ili kraće zadruga« osnovna društvenog života ne samo u Hrvata i Južnih Slavena, već da je ona »prvobitno uređenje gotovo svih primitivnih naroda«<sup>98</sup>. Kao i Mažuranić izjednačuje on rod, porodicu i zadrugu<sup>99</sup>, ali razlikuje bratstvo od plemena. Na taj način Šišić prihvaća revidiranu shemu Račkoga »rod, bratstvo, pleme«, jer »se svaki slavenski narod raspadao u plemena (tribus), a ovaj opet u bratstva (generatio) s bezbrojnim rodovima (linea, hiža, kuća«<sup>100</sup> te se vraća u kolotečinu tradicionalnih shvatanja o plemenu kao o posebnoj društvenoj ustanovi. Kad bi se zadruge — porodice — rodovi cijepale i stvarale nove zadruge — porodice — rodove sa svojim kućama u blizini, onda bi nastala sela, a svi zadružni domovi, »srodni po krvi«, smatrali bi se »kao jedno bratstvo«. Širenjem i razgranjivanjem pojedinih bratstava na više njih, a da se ne prekidaju međusobne veze, nastala bi plemena, teritorij kojih bi se zvao župa<sup>101</sup>. Takvo shvaćanje razvitka, prema kojemu bi pojedine porodice bile genetski izvor bratstva, plemena i čitava naroda valja odbaciti baš kao i Spencerov biološki evolucionizam. Šišić nije unio ništa novo u znanje o društvenom uređenju hrvatskoga ranofeudalnog društva.

M. Kostrenčić govori općenito o »rodu i rodovnoj organizaciji«, ali pitanje ne istražuje, u čemu se ona sastoji. U doba Vinodolskog zakona rodovi doduše

<sup>97</sup> *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, str. 84—85. Usp. također str. 936—937 (pleme), 1254 (rod), 1632 (zadruga).

<sup>98</sup> *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, str. 195 i 196. n. 53.

<sup>99</sup> Kao gore, str. 195.

<sup>100</sup> Kao gore, str. 656.

<sup>101</sup> Kao gore, str. 197.

već nisu bili važni, ali je u vrijeme, koje mu je prethodilo, »rodovska organizacija bila kristalizacijska točka cijelog društvenog života, kad je rod bio najbolje organizirani oblik socijalnog kretanja«<sup>102</sup>. Za razdoblja seobe Slavena u Dalmaciju ta organizacija ima strukturu vojne demokracije, u kojoj sve više dolazi do izražaja vojskovođa, tako da rodovska, demokratski uređena vijeća postaju organi za prihvaćanje prijedloga vojskovođa. Dok seobe, vezane s ratovanjem, daju posebno vojničko obilježje prvobitnoj rodovskoj organizaciji, one također potenciraju klasno raslojavanje, koje poslije naseljavanja određenog teritorija dovodi do stvaranja novih državnih oblika<sup>103</sup>. Na taj je način istaknut važan faktor za prosuđivanje uvjeta, u kojima je nastala hrvatska država.

Tumačeći postanak državnih oblika u Hrvatskoj spomoću teorije sile, Lj. Hauptmann smatra, da se društvo tada dijelilo samo na dva sloja, na hrvatsku vlastelu i na inorodne, slavenske podložnike<sup>104</sup>. Hrvatsko plemstvo bilo je organizirano u plemenima, a »pleme« se nije razlikovalo od »roda« »svojim sastavom, nego tek dužinom vrvi«. To znači, da je između tim društvenih ustanova privilegiranog sloja razlika samo u broju pripadnika, a ne u njihovu sadržaju, formama i funkcijama. »Što je danas bilo bratstvo — nastavlja Lj. Hauptmann — moglo je za nekoliko pokoljenja biti pleme, a bivša kuća čitavo bratstvo«<sup>105</sup>. Pleme sastavljaju oni rodovi, koji »sjede na plemenitu imanju«. To proizlazi iz običaja, da se »prava plemenština vraćala plemenu, kad je njen rod izumro«<sup>106</sup>. Ali na koji se način plemenština »vraćala plemenu«, koji su bili njegovi organi, funkcije i t. d., na to nema odgovora, jer Lj. Hauptmann ne pokazuje što su to rod i bratstvo i u kojem se *kvalitetnom* odnosu nalaze kuća (zadruga), rod, bratstvo i pleme. Ako je takvo bilo uređenje plemstva, nema također odgovora na pitanje, u kojim su društvenim oblicima živjeli inorodni »podložnici« u razdoblju prije nego što su postali kmetovi vlastele.

<sup>102</sup> Vinodolski zakon, Rad JAZU 227, str. 201.

<sup>103</sup> *Povijest hrvatske države i hrvatskog prava* (izdano kao rukopis), Zagreb, 1947, str. 44—45, 64—65.

<sup>104</sup> *Podrijetlo hrvatskoga plemstva*, Rad JAZU, 273, str. 96, 108 i 110; *Dolazak Hrvata*, Zbornik kralja Tomislava, 1925, str. 127; *Seoba Hrvata i Srba*, JIC, III, 1937, str. 48; *Hrvatsko praplemstvo*, Slovenska akademija znanosti i umjetnosti, *Dissertationes*, I, 1950.

<sup>105</sup> *Podrijetlo hrvatskoga plemstva*, Rad JAZU 273, str. 67.

<sup>106</sup> Kao gore, isto 273, str. 99. J. Bösendorfer (*Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950) prihvaća tezu Lj. Hauptmanna o slobodnim Hrvatima i »podvlaštenim Slavenima«. U prvom poglavlju svoje knjige pisac se također osvrće na rodovsko uređenje u Slavoniji. Od njegova izlaganja nema nikakve koristi, jer uopće ne označuje, koji je stvarni sadržaj pojmova pleme, bratstvo i rod, kojima se služi, niti što oni predstavljaju u odnosu jednih na druge. Da sam pisac nije na čistu s njihovim sadržajem, pokazuje ovaj primjer. Na jednom mjestu (str. 10.) piše, da su se plemena podijelila u bratstva (generationes) i rodove (linea, hiža, kuća), koji su od plemena dobili »svoj isječeni komad ždrijeba (sors) iz plemenštine kao baštinu (haereditas)«, t. j. bratstvo i rod su shvaćeni kao jedinice manje od plemena. Dvije strane dalje čitamo doslovce, da je »u plemenskoj organizaciji *pleme, bratstvo, rod*, prvi subjekt vlasnosti« (str. 12.). Iz takve formulacije izlazi, da bi ta tri pojma morala biti jednaka po sadržaju i po funkcijama, jer su sva tri oblika »prvi subjekti vlasnosti«, unatoč tome, što se prije reklo, da su »bratstvo« i »rod« derivirali svoje vlasništvo od plemena. Nije objašnjeno, dakle, koji su društveni oblici pleme, bratstvo i rod i koji je njihov sadržaj u društvenom uređenju Slavonije.

Isto tako V. Novak ne doprinosi rješenju problema o plemenu u društvenom uređenju Hrvata. Sad ističe, da prihvaća prvo mišljenje Račkoga, tvrdeći, da se staro plemensko uređenje Hrvata sastojalo u »plemenu (etnografski), koje je podijeljeno na rodove s pojedinim vođama na čelu«<sup>107</sup>, ali ne tumači, zašto odbacuje njegovo kasnije mišljenje o bratstvu. Sad, nekoliko redaka niže, govori o »odličnim plemenima ili rodovima« Kačića, Kukara, Čudomirića, Mogorovića, Šubića i Snačića<sup>108</sup>, iz čega izlazi, da bi pleme i rod bili jedno. Ili najprije opisuje važnost *plemena*, koja su se u Hrvatskoj »nad ostala isticala«<sup>109</sup>, ili, poslije nekoliko strana, veli za ta ista plemena, da su to »dvanaest rodova — plemenitih i viših nad čitavim ostalim narodom«<sup>110</sup>. Iz istovjetnosti roda i plemena moglo bi se zaključiti, da V. Novak misli na »pleme u genetičkom smislu«, ili rod, a da — kao ni Klaić prije njega — ne navodi razloge, koji su bili odlučni za ekshumaciju mišljenja, koje je sam Rački napustio.

M. Lanović misli, da je »temelj društvenom životu kod starih Slavena bio rod ili porodica, otprilike ono, što mi danas zovemo kućnom zadrugom, u kojoj živi čeljad povezana bližim krvnim srodstvom«<sup>111</sup>. Kad bi se broj pripadnika zadruge umnožio, »onda bi se jedan dio bližih rođaka odvojio i, u blizini staroga, novi dom osnovao. Tako su, onda, nastajala čitava sela ili vasi, kojima su stanovnici, povezani krvnim srodstvom, predstavljali bratstva«<sup>112</sup>. Kad bi se i bratstva razgranala, nastalo bi pleme, a čitavo njegovo područje zvalo bi se župa<sup>113</sup>. To je u suštini Šišićevo stanovište, koje se ne ograničuje na to, da opisuje ustanove hrvatske države, već također daje organsko-evolucionističko tumačenje njihova postanka.

Prema M. Baradi društveni se život Hrvata odvijao »u granicama plemenskog sustava«. Hrvati su »bilo pri doseljenju, bilo neposredno poslije, bili podijeljeni u plemena« te su se posve asimilirali s onim »bezimenim Slavenima«, koje su već našli u Dalmaciji i koje su uključili u svoja plemena, izjednačivši »sve moguće prvotne razlike« između osvajača i stanovništva osvojenih krajeva<sup>114</sup>. Rod i pleme su jedno isto te odgovaraju latinskim nazivima »genus, generatio«, a župa je »tribus«<sup>115</sup>. M. Barada ne objašnjava, što je zapravo »plemenski sustav«, koji je sadržaj roda i plemena i po čemu se oni razlikuju od drugih ustanova. Ta neodređenost vodi naposljetku do protuslovlja: *genera*, što ih nabraja Trogirski dodatak, M. Barada prevodi sa »rod«<sup>116</sup>, a nešto kasnije spominje sva *plemena* nabrojena u »Qualiteru«<sup>117</sup>. To odgovara shvaćanju, da su pojmovi rod i pleme istovjetni. Ali nekoliko redaka niže M. Barada ističe: »Pojedini rodovi ostali su na starom plemenskom pragu, dok su se pojedinci, pa i čitavi rodovi kao Kačići, već u 12 st. odijelili od svojih

<sup>107</sup> *De iis qui Snaci nominantur*, JIČ, II, 1936, str. 122.

<sup>108</sup> Kao gore (podcrtao O. M.)

<sup>109</sup> Kao gore.

<sup>110</sup> Kao gore, str. 126 (podcrtao O. M.)

<sup>111</sup> *Ustavno pravo Hrvatske narodne države*, Rad JAZU 265, str. 290.

<sup>112</sup> Kao gore.

<sup>113</sup> Kao gore, str. 294.

<sup>114</sup> *Postanak hrvatskog plemstva*, str. 198 i sl., str. 204, n. 36.

<sup>115</sup> Kao gore, str. 204, bilj. 36.

<sup>116</sup> Kao gore, str. 204.

<sup>117</sup> Kao gore, str. 205. Tako M. Barada naziva Trogirski dodatak.

suplemenjaka<sup>118</sup>. Ako se rod Kačića odvojio od svojih *suplemenjaka*, onda on mora biti manji od plemena, t. j. nije pleme. Budući da Trogirski dodatak izričito spominje *genus* Kačića, onda se postavljaju ova pitanja: *Prvo*: da li su Kačići rod ili pleme, kad nisu i jedno i drugo? *Drugo*: ako su Kačići pleme, tko su njihovi suplemenjaci? Takva protuslovlja nastaju zato, što nije određen sadržaj pojedinih ustanova »plemenskog sustava«.

U jednom drugom radu M. Barada veli: »Najšira jedinica, osnovana na porijeklu i krvi bijaše *pleme* (tribus), koje se dijelilo na više *rodova* (generatio, genus, parentela), rodovi pak na pojedine *obitelji* (familia)<sup>119</sup>.

U svom najnovijem djelu *Hrvatski vlasteoski feudalizam* M. Barada ne samo ne rješava problem »plemenskog sustava«, nego, štaviše, netočnim i proturječnim formulacijama unosi u njega još veću zabunu. On razlikuje »kućnu zajednicu« od »porodične« i »rodovske« ili »plemensko-rodovske<sup>120</sup>, da zatim govori o bližikama, koji »su uži rodbinski krug nego pleme<sup>121</sup>. M. Barada doduše veli, da »kućnu zajednicu sačinjavaju roditelji s potomcima, a porodičnu širi krug rođaka<sup>122</sup>, ali ne navodi, kako su izvori označivali te ustanove; prema tome se ne zna, koji »širi krug« rođaka pripada »porodičnoj zajednici«, a koji — »rodovskoj«, koje on razlikuje jednu od druge<sup>123</sup>. I kada, na kraju, M. Barada govori o »raspadu nekadašnjih seoskih rodovskih općina na kućne ili porodične zajednice<sup>124</sup>, onda ostaje neobjašnjeno, da li su te »rodovske općine« isto što i »rodovske zajednice«. Ako su isto, onda ta činjenica protuslovi tvrdnji, da i kućne i porodične i rodovske zajednice mogu da istodobno postoje u XV. stoljeću<sup>125</sup>, tako da se naposljetku ne može saznati, kakvo je zapravo bilo to »prastaro rodovsko uređenje<sup>126</sup>.

B. Grafenauer proučava općenito Južne Slavene u doba njihova tuma- ranja po Balkanu i na temelju interpretacije izvora zaključuje, da su se Sla- veni na Balkanu bavili stočarstvom, ratarstvom i pljačkanjem i da su živjeli »u rodovno-plemenskom redu, ki pa že kaže značilne težnje raskroja«. Osnova tog uređenja su prema njegovu mišljenju bila plemena, koja su se povremeno udruživala u plemenske saveze<sup>127</sup>. Ističući da Hrvati na gornjem Jadranu predstavljaju problem za sebe<sup>128</sup>, B. Grafenauer ne veli da li su oni bili jedno pleme ili više njih.

Samo zato, da ovaj prikaz teorija o društvenom uređenju Hrvata bude potpuniji, valja spomenuti maštanja A. Dabinovića o »plemenskom ustrojstvu« kod Hrvata. Ona su logički nastavak hipoteze o tome, da Hrvati — stočari nisu slavenskog porijekla i da su oni nasilno podvrgli svojoj vlasti Slavene —

<sup>118</sup> Kao gore, str. 205.

<sup>119</sup> M. Barada-L. Katić-J. Šidak, *Hrvatska povijest*, 1943, str. 71.

<sup>120</sup> *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, 1952, str. 26, 28, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 49, 50, 58, 83 i 92.

<sup>121</sup> Kao gore, str. 82.

<sup>122</sup> Kao gore, str. 26.

<sup>123</sup> Kao gore, str. 36.

<sup>124</sup> Kao gore, str. 92.

<sup>125</sup> Kao gore, str. 36, »t. j. pripadnika jedne od *tih triju zajednica*« (podcrtao O. M.).

<sup>126</sup> Kao gore, str. 42.

<sup>127</sup> *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis, IV, 1950, str. 102.

<sup>128</sup> Kao gore, str. 46.

ratare u Dalmaciji<sup>129</sup>. A. Dabinović tvrdi, da se kod Hrvata dugo održalo plemensko uređenje<sup>130</sup>, ali ne tumači, u čemu se ono sastoji. Zadrugu doduše navodi kao društvenu ustanovu, ali je ne smatra pojavom, karakterističnom za uređenje primitivnih naroda, već proizvodom rimskog »vojničkog uređenja«, kakvo je bilo u običaju u rimskim pograničnim krajevima<sup>131</sup>.

Iz navedenih mišljenja mogu se izvesti ovi zaključci: većina pisaca se slaže u tome, da je zadruga bila osnovna proizvodno-potrošačka jedinka onoga vremena. U primorskim se krajevima ona nalazila u raspadanju, kako to Rački pokazuje na primjerima<sup>132</sup>. I toj konstataciji ne bi se moglo ništa dodati, jer se ona slaže s etnografskim istraživanjima, koja potvrđuju Engelsovu tezu, da su kućna zajednica (Hausgenossenschaft) ili rodbinska zajednica (Familiengemeinschaft, Familiengemeinde, Haushaltung) prelazni stepen između »materinske komunističke i moderne izolirane porodice«.<sup>133</sup>

Ali poteškoće nastaju, kad spomenuti pisci nastoje protumačiti druge društvene oblike tadanjega hrvatskog društva. Neki od njih se priklanjaju ortodoksnoj shemi, koja tvrdi, da su Slaveni nekad bili organizirani po rodovima i plemenima i da su stoga to morali biti također i Hrvati. S druge strane oni ne mogu zatvoriti oči pred historijskim podacima, iz kojih proizlazi, da je u hrvatskom ranofeudalnom društvu bilo ustanova većih od zadruga, ali koje su se opet razlikovale od onoga, što se općenito smatra plemenom. U takvoj dilemi svaki pisac daje svoje rješenje i služi se vlastitom terminologijom. Rački izjednačuje zadrugu s rodom, a kasnije s porodicom, te pravi razliku između etnografskog i genetičkog plemena, kako bi s ovime identificirao bratstvo prije nego što se bude služio tim nazivom. Smičiklas identificira rod s bratstvom i ne zadržava se na tumačenju onoga, što je bilo pleme prije XII. stoljeća. Klaić prihvaća prvotnu tezu Račkog o genetičkom plemenu, sastavljenom od više zadruga, iako izrijekom nigdje ne pobija njegovo posljednje mišljenje o bratstvu. Za Mažuranića su sinonim zadruga i rod, bratstvo i pleme, dok se po Šišićevoj konstrukciji više zadruga — rodova — porodica ujedinjuju u bratstvo, a više bratstava u pleme. Pisci, koji se u većoj ili manjoj mjeri priklanjaju raznim varijantama nazora o osvajačima Hrvatima i podložnim Slavenima, kao da izbjegavaju ulaziti u pojedinosti tadanjega hrvatskog društvenog uređenja u Hrvata te se uglavnom zadovoljavaju da izjednače pleme s rodom, jer im je tako lakše objasniti postanak hrvatskoga plemstva.

Udara u oči, da većina pisaca poslije Račkoga ne podvrgava kritičkoj ocjeni mišljenja svojih prethodnika te da ne ističe ono, u čemu misli, da su oni pogriješili. Svi bez razlike daju vlastito tumačenje kao da ni jednoga drugog do njihova još nije bilo. Razmimoilaženja i propusti u kritičkom ocjenjivanju tuđih mišljenja daje mjesto opravdanoj sumnji, da ti pisci nemaju uvijek povjerenja u vlastite nazore i da su njihove formulacije o oblicima hrvatskog ranofeudalnoga društveno-ekonomskog uređenja proizvod nužde, što moraju dati neki odgovor, iako nisu sigurni da li je njihovo mišljenje doista ispravno. Jedino tako može se objasniti gotovo apsolutni nedostatak kritičnosti s obzirom na problem organizacije hrvatskoga ranofeudalnoga društva.

<sup>129</sup> *Hrvatska državna i pravna povijest*, 1940, str. 48 i 117.

<sup>130</sup> Kao gore, str. 102 i 114.

<sup>131</sup> Kao gore, str. 116.

<sup>132</sup> *Nutarnje stanje . . .*, Rad JAZU 105, str. 212 i 218.

<sup>133</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 44 i sl., 121, 143.



## II

Prije nego što prijedem na dalje izlaganje, potrebno je skrenuti pažnju na jednu opću činjenicu. Kad se govori o *rodovskom* uređenju, tada se redovito misli na one strukture prvobitne zajednice, koje se pokazuju u nekim *određenim oblicima* organizacije po rodbinskim vezama. Ove povezuju zajedno pripadnike pojedinih društveno-ekonomskih jedinki, jer je rodbinstvo u toj fazi društvenog razvitka jedini način, na koji se ispoljavaju oni produkcionni odnosi, koji vladaju u njima i koji uvjetuju određene oblike njihove strukture<sup>134</sup>. Rodbinska forma produkcionnih odnosa je bitna karakteristika svih struktura prvobitne zajednice<sup>135</sup>, a nisu to sami rodovi kao proizvodno-potrošačke jedinice. Ako imamo na umu način proizvodnje kao određujući uvjet društvenog razvitka, onda rodovi kao proizvodno-potrošačke jedinice postoje za prvih struktura prvobitne zajednice, t. j. za lovačkog gospodarstva bez upotrebe luka i strijele<sup>136</sup>, za lovačkog gospodarstva s upotrebom luka i strijele<sup>137</sup> i za lovačko-ribarskog gospodarstva sa stalnim prebivalištem<sup>138</sup>. U strukturi gospodarstva ratara i stočara ima još samo materinskih rodova kao proizvodno-potrošačkih jedinki, jer se na tom stepenu razvitka u društvenim organizacijama, koje se upravljaju po očinstvu, već nalaze u svom punom naponu rodbinske zajednice kao zadruge i očinske velike porodice<sup>139</sup>, a da ne govorimo o posljednjoj strukturi prvobitne zajednice, vojnoj demokraciji, u kojoj rodbinske zajednice dosižu najviši stepen svog razvitka<sup>140</sup>.

U posljednjim strukturama prvobitne zajednice očinski rodovi još postoje, ali nemaju nikakvih ekonomskih funkcija u vezi s proizvodnjom i potrošnjom dobara. Atenski *γένος* na pr. ima zajedničke religiozne funkcije, u vezi s obožavanjem istog božanstva, koje se redovito smatra njegovim praocem, posjeduje vlastito groblje, na kojemu pokapaju njegove pripadnike, njegovi

<sup>134</sup> Usp. Mandić. O povezanosti klasifikatornih rodbinskih sistema s produkcionim odnosima prvobitne zajednice, Zbornik Pravnog fakulteta, Zgb. 1948, str. 189.

<sup>135</sup> Poblize o strukturama prvobitne zajednice usp. Mandić, O nacrtu razvojnog stepena u prvobitnoj zajednici, Historijski zbornik I, 1948, str. 153 i sl.

<sup>136</sup> Drugi dio srednjeg stepena divljaštva po Morgan-Engelsovoj periodizaciji (prvi je horda). Etnografski ostaci te strukture su očinski i materinski rodovi urođenika Australije.

<sup>137</sup> Viši stepen divljaštva. Etnografski ostaci — gorski Dame i Bušmani u Južozapadnoj Africi, Vedda na Ceylonu, Jahgani, Alakalufi i Ona u Južnoj Americi.

<sup>138</sup> Niži stepen barbarstva. Etnografski ostaci: primjeri za materinske rodove kao proizvodno-potrošačke jedinice: Kai na Novoj Gvineji; za očinske rodove, koji još imaju takvu funkciju: urođenici Andamanskih otoka i Itelmeni na Kamčatki; za početke rodbinskih zajednica: Jukagiri u Sibiriji i Čukči na obalama Istočne Sibirijske, Ožibva u zapadnom dijelu Sjeverne Amerike, Lokele na Kongu.

<sup>139</sup> Srednji stepen barbarstva. Primjeri za materinske rodove: Irokezi i Mandani u Sjevernoj i nekoja Aruak plemena u Južnoj Americi, urođenici Owa Raha na Solomunskom arhipelagu; za očinske rodove: Banaro i druga plemena na Novoj Gvineji; za materinske rodbinske zajednice: Indijanci Pueblo u Sjevernoj Americi; za očinske rodbinske zajednice: Loango u Istočnoj, Pangve u Zapadnoj Africi, urođenici Novih Hebrida i Banksova arhipelaga u Polineziji.

<sup>140</sup> Viši stepen barbarstva. Kao proizvodno-potrošačke jedinice karakteriziraju ga zadruge, naročito kod Slavena, autokratska očinska porodica kod Rimljana, starih Židova, Rusa, itd., a kao političke grupe tih jedinki — bratstva, plemena i savezi plemena u raznim varijacijama.

članovi imaju pravo da naslijeđuju jedan drugoga, obavezni su, da se međusobno potpomazu i da se drže eksogamnih propisa, ukoliko se ne radi o bogatim nasljednicima ili o sirotama, dok u nekim slučajevima postoji još zajednički posjed kao ostatak njegove nekadanje ekonomske funkcije. Gens u Rimu ima gotovo istu strukturu: osobine su mu *sacra gentilicia* — kult i svetkovine, zajedničko groblje, uzajamno nasljeđivanje, eksogamija, obaveza međusobnog potpomaganja, skrbništvo i zajednički zemljišni posjed. Morganu je izmakla činjenica, da se atički *γένος* i rimski *gens* ne bave proizvodnjom i raspodjelom dobara kao na pr. irokeški, kojemu je to *najvažnija funkcija*. Morgan shematizira društvene odnose više nego što je to potrebno zato, da bi mogao napraviti ovakav nacrt odnosa između materinskog i očinskog roda: »materinski, irokeški je rod skup rođaka po krvi, koji imaju zajedničko gentilno ime«<sup>141</sup>, a grčki, očinski isto je tako »skup rođaka po krvi, koji imaju zajedničko gentilno ime«<sup>142</sup>. Za rimski *gens* Morgan također doslovno ponavlja istu definiciju. Na takav način dolazi se do površnog i skoro pogrešnog zaključka, da je prijelaz iz materinstva u očinstvo uvjetovan samo promjenom rodbinstva, koje se odsada vodi po očinskoj, a ne više po materinskoj liniji.

Nasuprot tom površnom, formalističkom gledanju prijelaz iz materinstva u očinstvo bio je uvjetovan razvitkom proizvodnih snaga. Dok je prije aktivnost žena kao proizvodna snaga bila važnija za društveni život, razvitak oruđa napravio je od muškarca glavni faktor u proizvodnji dobara. Ekonomsko težište društva prešlo je tada sa žena na muškarce. Promjene u načinu proizvodnje dovodile su do društvenih podjela rada, koje su sve više potencirale ekonomsku važnost muškaraca. Njihov se rad u proizvodnji i raspodjeli dobara sve više cijepao na specijalnosti u vezi s novim društvenim potrebama i s novim proizvodnim funkcijama, kojima je svrha da te potrebe zadovolje. Rad žena ostao je isti, ograničen na domaćinstvo, t.j. one su radile one iste poslove, koji su im u prošlosti pripali po prirodnoj podjeli rada — obrađivale su okućnice, brinule se za djecu, uzgajale manje domaće životinje, obavljale kućne poslove i t. d., a promjene u važnosti rada muškaraca kao proizvodnih snaga pokazale su se u strukturi društvenih oblika. U rodbinskim odnosima, koji se sada određuju po očinstvu, dolazi do izražaja veća društvena važnost muškaraca. To je ona društveno-ekonomska revolucija, koja je u mnogim društvenim organizacijama dovela do prijelaza iz materinstva u očinstvo i koju Engels naziva »svjetsko-historijskim porazom ženskog spola«<sup>143</sup>.

U takvim oblicima očinskog roda dolazi do cijepanja u ekonomskim odnosima. Prije su rodovi bili takve jedinice, koje su u sebi obuhvatale i sam proces proizvodnje i njegovu organizaciju i raspolaganje sredstvima za proizvodnju i raspolaganje proizvedenim stvarima. Stoga je društvena nadgradnja rodova, t.j. rodbinski oblici i demokratska organizacija njihova uređenja, politički odnosi između pojedinih rodova, njihova ideologija, koja ističe ovisnost primitivnih ljudi od prirodnih sila i svojeg rada, u skladu s osnovnom činjenicom, da su u njima sve društveno-ekonomske funkcije povezane u jednu cjelinu.

<sup>141</sup> *Die Urgesellschaft*, str. 55.

<sup>142</sup> Kao gore, str. 56.

<sup>143</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 42.

Položaj se mijenja, kad rodbinske zajednice preuzimaju ekonomske funkcije. Tada dolazi do cjepanja u ekonomskoj organizaciji rodova. Rodbinske zajednice same vrše proizvodnju i raspodjelu stvari, koje su im potrebne, a raspolaganje glavnim sredstvom za proizvodnju — zemljom ostaje još u nadležnosti rodova. Tako se u Cezarovo doba kod Germana svakog proljeća nanovo vrši raspodjela oranica, što će ih one godine obrađivati pojedine rodbinske zajednice, dok se livadama i šumama koriste zajednički svi pripadnici određenog roda. To ima za posljedicu, da u rodovima ne vlada više klasifikatorni sistem rodbinstva prema grupama vršnjaka, već agnatski, koji međusobno veže pripadnike neke rodbinske zajednice ili više takvih zajednica, kao potomke određene fizičke osobe, koja živi ili živjela je, za razliku od mitskog praoca, od kojega vuče porijeklo čitav rod. Stoga Engels govori o dvjema činjenicama, koje gospodare prvobitnom historijom svih ili gotovo svih naroda: o diobi naroda po rodbinstvu i o zajedničkom vlasništvu nad zemljom<sup>144</sup>.

Ekonomski značaj rodova, dakle, spao je na njihov odnos kao cjeline prema zemljištu, koje predstavlja glavno sredstvo proizvodnje za pojedine rodbinske zajednice, od kojih se oni sastoje. Štaviše, i neki su buržoaski pisci opazili, da je to razdoblje društvenog razvitka »karakterizirano određenim odnosom jedne rodbinske grupe prema zajedničkom vlasništvu nad zemljom«<sup>145</sup>.

Vrlo je važna činjenica, da je taj odnos prema zemljištu jedina ekonomska *ratio*. Kod različitih naroda mogu postojati konkretne društvene ustanove, koje tečajem razvitka dobivaju razne oblike i koje obuhvaćamo u zajedničkom općem pojmu »očinski rod«. Odnos između roda, što ga sastavljaju više rodbinskih zajednica, koje proizvode stvari i troše ih, i zemljišta, koje im služi za proizvodnju, neposredan je i glavni uvjet njihova postojanja kao posebne društvene forme te predstavlja ostatak iz onog prethodnog primitivnijeg razdoblja razvika, kad su rodovi vršili sve ekonomske funkcije, t. j. kad su oni bili proizvodno-potrošačke jedinice. Taj ostatak nastao je tako, da su postepeno otpadale ostale funkcije proizvodnje i raspodjele, preuzete od agnatskih rodbinskih zajednica.

Morganovo shematiziranje ne vodi računa o spomenutim momentima društvenog razvitka prvobitne zajednice. Ono je jedan od uzroka, koji navodi Morgana na to, da smatra »gens« i bračne oblike, t. j. »porodicu« kao dva odvojena područja, koja nemaju ništa zajedničko<sup>146</sup>. Morganovu griješku ispravio je Engels, ukoliko promatra odnos između očinskog roda i bračnih oblika antagonistički, kao borbu suprotnosti, borbu između starih i novih društvenih oblika. Kao konačni rezultat te borbe pojavljuju se klase, državna organizacija i individualna monogamna porodica. Stoga Engels ističe, da je baš »kućna« ili »porodična zajednica« u rodbinskom uređenju po očinstvu srednja faza između organizacionih oblika uređenja po materinstvu i individualne monogamne porodice kao jedne od ustanova klasnog društva.

<sup>144</sup> *Die Mark* u navedenom djelu, str. 63.

<sup>145</sup> Thurnwald, *Clan* u *Reallexikon der Vorgeschichte* VI, izdao M. Ebert, 1926, str. 372.

<sup>146</sup> »Porodica nastaje posve neovisno od gensa i posve neovisno napreduje iz niže u višu formu« (*Die Urgesellschaft*, str. 192; podcrtao O. M.).

Engels veli doslovno: »Južnoslavenska zadruga predstavlja najbolji, još živi primjer takve porodične zajednice. Ona obuhvaća nekoliko pokoljenja potomaka jednog oca, uz njihove žene, koji žive svi zajedno na jednom imanju (Hof), koji zajednički obrađuju svoja polja, koji se hrane i oblače iz zajedničkih zaliha i koji zajednički posjeduju višak onoga, što su privrijedili«<sup>147</sup>. Nije moguće jasnije prikazati, da taj prelazni konkretni društveni oblik, prema Engelsovu mišljenju, predstavlja osnovu za proizvodnju i potrošnju tog razdoblja društvenog razvitka. Stoga se Engelsova kritika nazora Grotea, Niebuhra i Mommsena, koji u gensu vide »grupu porodica«<sup>148</sup>, odnosi na to, da te porodice nisu »monogamne individualne porodice«, kako to sam Engels ističe na idućoj strani<sup>149</sup>. Iz toga izlazi, da je *gens* sastavljen od rodbinskih zajednica. Kako to tvrdi sam Engels, takvih zajednica ima u Rusiji, Dalmaciji, Češkoj, Poljskoj, Njemačkoj, Francuskoj (kod Kelta), i na Kavkazu.

Apstraktna gradacija, koja nastaje na temelju gornjih činjenica, glasi: rodbinska proizvodno-potrošačka zajednica (zadruga, očinske velike porodice), očinski rod (gensovi), bratstvo (fratrije) i pleme. Ona nalazi potvrdu još na nekim mjestima Engelsove knjige. Engels ističe, da je obaveza krvne osvete u Atici postojala »najprije za rođake, zatim za gentilne drugove i na kraju za fratore ubijenoga«<sup>150</sup>. Očito je, da se pod nazivom »rođaci« misli na pripadnike porodičnih zajednica, koje Engels razlikuje od ostalih pripadnika gensa isto onako kako to čini Poljički statut između brata »prisnoga« i »bližnjega ali vrvnoga«. Na jednom drugom mjestu Engels ističe, da se u Rimu zemljište nalazilo »djelomično u posjedu plemena, djelomično — gensa, djelomično — kućanstva (Haushaltungen), koja u to doba teško da su bila sastavljena od individualnih porodica«<sup>151</sup>.

<sup>147</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 44.

<sup>148</sup> Kao gore, str. 95.

<sup>149</sup> Kao gore, str. 96. Ovom prilikom valja istaknuti jednu Engelsovu netočnost, koju je on dopustio sebi, slijedeći Morgana. Na strani 95. čitamo: »Porodica u gentilnom uređenju nikada nije bila organizaciona jedinica i nije to mogla ni biti, jer muž i žena nužno pripadaju dvjema raznim gensovima. Gens je bio obuhvaćen u fratriji, a fratrija u plemenu; polovicu porodice obuhvaćao je gens muža, a polovicu gens žene«. To mišljenje stoji samo u tom slučaju, ako se odnosi na materinske rodove. i to na one, u kojima postoji matrilokalni ili patrilokalni brak parova. Ali Engels na tom mjestu govori o očinskim rodovima. On ispušta iz vida, da kod mnogih primitivnih naroda s očinskim uređenjem žena udajom prekida veze sa svojim rodom i prelazi u rod muža. To se postizava ili posebno ceremonijom usvajanja žene od strane muževljeva roda, kao što je to slučaj kod Toda u Indiji (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft* II, str. 182) ili samim činom udaje, kao u Rimu. Uostalom, sam Engels nešto dalje izričito opisuje *promjenu u položaju udavače*: »Udajom žena gubi svoja agnatska prava, izlazi iz svog gensa, niti ona niti njezina djeca ne mogu naslijeđivati njezina oca ili njegovu braću (*Der Ursprung der Familie*, str. 120—121; podcrtao O. M.).

Do te netočnosti došlo je pod utjecajem Morgana, koji u svojoj kritici Grotea ističe: »U stvarnosti ništa se nije promijenilo na porodici u bilo kojoj od njezinih forma, jer je ona bila *nesposobna da u potpunosti uđe u jedan gens* (*Die Urgesellschaft*, str. 192. Podcrtao O. M.). Pedeset strana dalje Morgan sam sebe pobija, opisujući kako žena u Rimu gubi svoja agnatska prava. ulazeći u gens svog muža, koji na taj način obuhvaća čitavu porodicu.

<sup>150</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 96.

<sup>151</sup> Kao gore, str. 121.

Ta gradacija društvenih oblika pokazuje, da je u grčkom i rimskom društvenom uređenju na prijelazu iz prvobitne zajednice u klasno društvo rodbinska zajednica bila ekonomska osnova njihova života, a da je *gens* bio organizacioni oblik, koji je *gotovo* u cijelosti pripadao društvenoj nadgradnji.

Nastaje pitanje, da li je rod u ovom ili sličnom obliku postojao kod Slavena i Germana. Kod ovih naroda valja imati na umu, da su na formiranje njihovih ustanova u velikoj mjeri utjecale seobe. Dok su se rimski *gensovi*, antički *γένος*-i, irski i škotski klanovi razvijali kroz vjekove na određenom teritoriju i tako sačuvali glavni uvjet za postojanje te društvene forme — neposredan odnos sa zemljom, drugačiji je slučaj bio s germanskim, južnoslavenskim i zapadnoslavenskim plemenima za vrijeme njihovih seoba. Neposrednog odnosa sa zemljom je nestalo. Od dviju činjenica, koje gospodare prvobitnom historijom svih ili gotovo svih naroda; diobe naroda po rodbinstvu i zajedničkom vlasništvu nad zemljom<sup>152</sup>, za seoba preostaje samo prva. Usred opasnosti putovanja i neprekidnih ratova između pojedinaca, rodbinskih zajednica i većih grupa učvršćivala se rodbinska veza, prava ili izmišljena u obliku legenda o zajedničkom porijeklu. Upravo Germani i Slaveni u doba svojih seoba pokazuju, da su bili organizirani po agnatskom srodstvu, dok je neposredan ekonomski odnos sa zemljom mogao ponovo nastati samo tada, kad bi se pojedine njihove grupacije zaustavile i naselile na određenom teritoriju<sup>153</sup>.

Ojačanje rodbinske veze između rođaka posljedica je političkih potreba, uvjetovanih seobama i ratnim pohodima. Problem lične sigurnosti postaje naročito važan za vrijeme ratovanja, a može se riješiti samo uz pomoć onih, koji su pojedincu najbliži. Za vrijeme sjedilačkog života rodbinske veze u prvobitnoj zajednici predstavljaju formu, koja služi tome, da pokazuje određeni sadržaj — produkcione odnose. U razdoblju seoba pojedine grupacije ne proizvode sve, što im je potrebno za život, već pretežno žive od otimačine i pljačke; proizvodnja je većinom ograničena na timarenje blaga, što ga vode sa sobom, ukoliko se povremeno ne zaustave u nekom kraju. Rodbinstvo postaje kriterij, prema kojemu se sastavljaju vojne jedinice kao *stalne*, a ne više privremene ustanove, kao što se to radilo prije, kad bi se vojne jedinice formirale u ratu prema potrebi od pripadnika iste fratrije i razile poslije njezova svršetka. U doba seoba rodbinstvo vrši političke funkcije. Ono predstavlja način organizacije vojno-političkih sastava<sup>154</sup> — jedan od uvjeta klasne diferencijacije, jer se pojedine rodbinske zajednice svojim bogatstvom i ugledom uzdižu nad druge — i način, na koji se prenose časti i imetak. Očinski rodovi, sa svojim neposrednim odnosom prema zemlji kao sredstvu za proizvodnju, sa zajedničkim vjerskim obredima i grobljem, eksogamijom, skrbništvom i nasljeđivanjem, nestaju u vojnim jedinicama, koje se sastoje od »od-

<sup>152</sup> *Die Mark* u navedenom djelu, str. 63 (podcrtao O. M.).

<sup>153</sup> To uostalom proizlazi iz čitava stavka, koji počinje spomenutim Engelsovim riječima, i u kojem se opisuje kako su Germani naseljavali osvojene teritorije.

<sup>154</sup> Tacit naročito ističe, da su se Germani borili raspoređeni po porodicama i bratstvima — »familiae et propinquitates«. Po Engelsovu tumačenju naziv »fara«, kojim Langobardi označuju ustanovu, koja odgovara bratstvu, potječe od »faran« — putovati, seliti se, vraćati se, a označava stalni odred kolone u pokretu, sastavljene od rođaka (*Der Ursprung der Familie*, str. 138.).

ređenog broja rođaka<sup>155</sup>. Ekonomska funkcija ovih sastoji se u pljački gotovih proizvoda, koji pripadaju pobjeđenima.

Izvan tih borbenih jedinica ostaju žene, djeca i starci. Svi su oni vezani bračnim i rodbinskim vezama sa članovima vojnih odreda. Prema tome, u jednoj takvoj jedinici rodbinski odnosi između muškaraca, sposobnih za oružje vežu međusobno njezine članove u vojni odred. To je njihov politički oblik. A istodobno se također u rodbinskim odnosima odražavaju veze sa ženama, djecom i starcima izvan odreda, kojima je cilj održanje vrste, proizvodnja i potrošnja stvari potrebnih za život. Ekonomske funkcije vrše se suradnjom svih članova u određenoj rodbinskoj zajednici.

Kad istražuje društveno uređenje kod Germana, Engels također osjeća razliku između očinskog roda i organizacije naroda za vrijeme seoba. Stoga se uz naziv »gens«, koji je redovito upotrebljavao opisujući društveno uređenje kod Irokeza, Grka, Rimljana i Kelta, služi izrazom »Geschlecht«<sup>156</sup>. Na to ga navodi sumnja: »Što je ovdje u stvari: gens ili kućna zajednica (Hausgenossenschaft), to treba još pobliže istražiti«<sup>157</sup>. U spisu o marki već je odlučniji, kad tvrdi, da se te rodovske ustanove — Geschlechter — sastoje od nekog broja »porodica«<sup>158</sup>, pod kojima misli rodbinske zajednice.

Kad veća vojno-politička organizacija, sastavljena od manjih vojnih jedinica, razvrstanih po rodbinskim grupama, naseli neko područje, onda dolazi do podjele tog područja kao *sredstva za proizvodnju*. Ona se vrši po pojedinim vojnim jedinicama, t. j. po rodbinstvu, tako da veći ili manji broj srodnih rodbinskih zajednica osniva pojedine naseobine ili se naseljava u susjedstvu.

Stanovit broj rodbinskih zajednica, također povezanih rodbinstvom, koje sačinjavaju taktičku vojnu jedinicu osvajača, zauzima, dakle, određeni kraj, na kojemu izgrađuje jedno ili više naselja, i zajednički ga eksploatira. Na taj je način novo stanovništvo povezano rodbinstvom, prije nego što će ga zajedničko iskorištavanje zemljišta na tom području spojiti u jednu ekonomsku cjelinu. Društvena nadgradnja osvajača u času stabilizacije na zauzetom teritoriju djeluje na stvaranje određenih oblika ekonomskih odnosa kao temelja novog uređenja, koje tada nastaje.

Grčki γένος i rimski gens nisu istovjetni s germanskim i slavenskim rodbinskim grupama, koje nastaju poslije seoba, t. j. kad su se pojedini ogranci tih naroda ustalili na zauzetom teritoriju. Život atičkih γένος-a i rimskih gensova odvija se kroz vjekove na istom području, oni tek postepeno gube svoj ekonomski značaj — povezanost sa zemljom. Kod naroda, koji prolaze kroz razvojnu fazu seoba, ekonomska funkcija rodova nestaje zajedno s početkom nomadskog načina života tako, da se svi ekonomski odnosi ograničuju na uži krug rodbinske zajednice, formirane od bližih rođaka. Čitava vojno-politička

<sup>155</sup> »Hundertschaft« kod Germana. Kod Hrvata je stotina ratnika vjerojatno također bila osnovna vojna jedinica: glavlar nad stotinom — setnic, sitnic, setenic, usp. indeks R a č k i, *Documenta*, str. 534. To ima za posljedicu, da pojedina takva jedinica — ako je treba popuniti do određenog broja, može biti sastavljena od onih, koji nisu u rodbinskim odnosima.

<sup>156</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 137 i sl.; *Die Mark* u navedenom djelu, str. 63 i sl.

<sup>157</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 137.

<sup>158</sup> *Die Mark* u navedenom djelu, str. 63.

organizacija tih naroda provedena je s obzirom na rodbinstvo i odražava posebne potrebe tog izuzetnog razdoblja u njihovu životu. Zajedno sa stabilizacijom na nekom području pojavljuje se ekonomska povezanost sa zemljom kao proizvodnim sredstvom.

To isto vrijedi i za pleme. U doba sjedilačkog razdoblja u životu primitivnih naroda, postanak plemena je uvjetovan političkim potrebama obrane područja, što ga iskorištavaju rodovi, od kojih su ona sastavljena, a također i potrebom, da se skupi više vojnih snaga zajedno, nego što ih može dati jedan rod, ako se radi o organiziranju napada na susjede. Ali zajednički teritorij plemena je polazna točka i strateško uporište za vojne operacije.

Plemena gube za seoba svaku vezu s teritorijem, na kojem su nekada nastala. Ona više nemaju funkcije njegove obrane zbog čuvanja materijalnih uvjeta, potrebnih za život pojedinih rodova, te predstavljaju veću vojnu jedinicu, sastavljenu od manjih, pripadnici kojih su povezani rodbinstvom. A kad potrebe tih operacija nalažu, da se formiraju još veće jedinice, onda se više plemena povezuje u saveze. Čitava organizacija naroda, koji se seli, sastavljena je od većeg ili manjeg broja osnovnih vojnih jedinica, koje obuhvaćaju određeni broj rođaka. Pleme nije ništa drugo nego veća vojnička formacija, sastavljena od manjih, koje su međusobno povezane rodbinskim odnosima, a savez plemena je strateška vojna jedinica, sastavljena od većeg ili manjeg broja plemena<sup>159</sup>.

Što se događa s plemenom na osvojenom teritoriju, može se više nagađati, nego sigurno tvrditi, jer srednjovjekovni kroničari ne mogu točno naznačiti, kada se radi o plemenu, a kada o savezu plemena. Sigurno je samo to, da su germanski savezi plemena, u kojima već postoji izrazito klasno raslojavanje i zajednički političko-ekonomski interes povlaštenih slojeva društva, utemeljili svoje države *neposredno* po osvojenju dijelova rimskog teritorija.

Razvitak takvih grupa poslije stabilizacije obilježen je također činjenicom, da u njima već postoji izrazita klasna diferencijacija. Ako je društvo na osvojenom području organizirano po klasama, onda osvajači redovito prihvaćaju naprednije produkcione odnose, koje nalaze na zauzetom području. Ta se pojava pokazuje u povezivanju nadošloga vladajućeg sloja s onim, koji se već prije formirao na tom području<sup>160</sup>, i u organiziranju eksploatacije. U vezi s time stvaraju se prvi oblici državne uprave, koji preuzimaju sve one političke funkcije, koje su nekada, prije seoba, vršila plemena uz one, koje njima nameću nove društvene potrebe. Funkcije obrane teritorija i napada na susjede uzimaju na sebe države, a isto tako i stvaranje jedne stalne vojne organizacije. Država mora također obratiti pažnju na uređivanje odnosa između svojih pripadnika, da se izglade i izbjegnu sukobi, koji bi oslabili njezinu kompaktnost.

Budući da su podaci o procesu formiranja germanskih država sve drugo negoli jasni, ne može se ustanoviti, da li je neku manju germansku državu,

<sup>159</sup> Dahn, *Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker*, I, 1881, str. 18 i sl; Halphen, *Les Barbares*, 1936, str. 5.

<sup>160</sup> To je, možda bio uzrok, zašto je bratstvo Snačića, koje potječe od »predromanskih starinaca« na Dinarskim planinama (V. Novak, *De iis qui Snaci nominantur*, i M. Budimir, *Nota linguistica*, JIČ II, 1936, str. 106 i sl), postao član vladajućeg sloja u ranofeudalnoj hrvatskoj državi.

kao na pr. burgundsku u V. st., osnovalo samo jedno pleme ili da li je prije VII. st. na području Engleske, što su ga zauzela pojedina plemena Angla i Sasa u V. i VI. st., klasno raslojavanje tako napredovalo, da se može govoriti o postanku posebnih država kod njih odmah po doseljenju. Za Hrvate je sigurna činjenica, da oni nisu osnovali svoju državu neposredno poslije svog dolaska u Hrvatsku, već da je — unatoč same činjenice osvajanja — trebalo još dvjesto godina razvitka prije nego što je nastala hrvatska država<sup>161</sup>.

Kad su se na teritoriju Hrvatske u IX. st. pojavile prve državne forme, uz njih su se još dugo sačuvala rodbinsko-teritorijalne organizacije — marke, župe, koje obuhvaćaju područja, što ih iskorištava veći ili manji broj rodbinskih zajednica.

Zbog raznolikosti uvjeta, u kojima su se razvijali pojedini oblici ranofeudalnih država, nemamo svuda isti proces nastajanja tih država, pa i ondje, gdje su se one formirale poslije doseljenja novih naroda i osvojenja područja, na kojemu stanuju starosjedioci. Opću zakonitost u razvitku vojne demokracije i prelaznog razdoblja, koje vodi u feudalizam, karakterizira baš velika raznolikost konkretnih oblika, u kojima se pojavljuju kao posljedica različitih materijalnih uvjeta, na koje ti narodi nailaze za svojih seoba. Te oblike treba utvrđivati od slučaja do slučaja, jer svako unaprijed preduzeto shematiziranje vodi nužno u pogreške<sup>162</sup>.

### III.

Oskudni su izvori, koji mogu služiti, da se utvrdi, kakvo je bilo društveno uređenje Hrvata u razdoblju postanka i razvitka njihove ranofeudalne države. Pritom se ne smije zaboraviti, da isprave pružaju podatke o društvenim odnosima samo u jednom malenom dijelu teritorija Hrvatske. Na tom su području društvene suprotnosti bile najintenzivnije, pa je ono bilo najnapredniji dio hrvatske ranofeudalne države. Budući da se tako dobiva slika o društvenom poretku u najnaprednijem dijelu države, iz toga slijedi logički zaključak, da su u preostalim krajevima Hrvatske društveni odnosi bili mnogo primitivniji.

Ustanove hrvatskoga društvenog uređenja iz XI. st. ne mogu biti dobro poznate piscima i sastavljačima poznatih nama latinskih isprava, kada o njima pišu poslije dvije stotine godina, kao što je slučaj sa Trogirskim dodatkom. Ukoliko su pisci isprava suvremenici tih ustanova, to su po pravilu redovnici

<sup>161</sup> Teza Lj. Hauptmana ne uzima u obzir činjenicu, da hrvatska država nije nastala neposredno poslije dolaska Hrvata. Na taj način ostaje otvoreno pitanje, koji bi bio politički oblik organizacije Bijelih Hrvata od njihova doseljenja do IX. st. i na koji su način, t. j. spomoću kakvih su organa mogli držati u podložnosti »Slovince« na čitavom teritoriju Hrvatske, kad nije bilo države s njezinim sistemom prinude.

<sup>162</sup> Stoga je jalova diskusija o tome, da li je bila samo jedna seoba Hrvata ili joj je prethodila avarsko-slavenska. Zna se samo ono, što Konstantin Porfirogenet piše u *De administrando imperio* (gl. XXX. i XXXI.). Ali Porfirogenetovi podaci, o kojima se može još dugo raspravljati, pokazuju samo ono, što su u *Bizantu* u X. st. znali o seobama u Hrvatsku. Posve je druga stvar, da li je bilo još većih ili manjih seoba i pomjeranja stanovništva na Balkanu, o kojima u *Bizantu* nije bilo ništa poznato.



i svećenici, koji su u velikoj većini slučajeva Latini te su njima te ustanove strane. To ima za posljedicu nesigurnost u terminologiji, jer oni u latinskom jeziku traže termine, koji bi najbolje odgovarali hrvatskim ustanovama. Pri izboru pojedinih naziva igrali su ulogu subjektivni elementi pisaca, u prvom redu stepen boljeg ili slabijeg poznavanja suštine hrvatskih ustanova. Događa se također, da isti pisac upotrebljava razne izraze za istu ustanovu, pa radeći tako još više zamršuje položaj, jer nije uvijek jasno, da li se ti različiti nazivi odnose na različite ustanove ili se radi o istoj ustanovi.

Stoga je prije svega potrebno utvrditi terminologiju. Drugim riječima, treba istražiti u kojem međusobnom odnosu stoje latinski termini, kojima se služe pisci isprava, da se najprije ustanovi njihov smisao i međusobni odnos i da se uspoređivanjem raznih isprava utvrdi, kojem stvarnom obliku društvenog života oni odgovaraju.

Latinske isprave iz dalmatinskog primorja ne kažu izričito, da bi u XI. st. postojale ondje zadruga kao proizvodno-potrošački kolektivi. Ali zato ima dosta podataka, da su u ono doba pojedinci doduše sami uživali zemljišne posjede, a da njima nisu mogli raspolagati sami, bez privole svojih rođaka.

Valja upitati, zašto Lampridije 1076 u darovnici samostanu sv. Ivana u Biogradu ističe, da se njegovi rođaci, koje nabroja po kategorijama, ne protive tome, da daruje trećinu svog imanja<sup>163</sup>, a zašto Večeneg 1073, koji također daruje svoj imetak samostanu sv. Marije u Zadru, zaziva kaznu božju na one svoje rođake, koji bi se protivili njegovoj odluci<sup>164</sup>. Lampridije je vjerojatno prethodno tražio suglasnost svojih rođaka, a Večeneg to ili nije učinio ili su ga njegovi rođaci odbili. On očevidno hoće predusresti slučaj, koji se između 1091 i 1099 desio Madiji, nadstojnici samostana sv. Benedikta u Splitu. Braća Preda i Vukmir su tvrdili, da su neke zemlje, što ih samostan uživa, vlasništvo njihovo i njihovih rođaka — »*terras suas proprias suorumque parentum esse dicebant*«<sup>165</sup>. Čini se, da je njihov zahtjev bio ipak opravdan, kad se nadstojnica nagodila s njima, davši im jedan solid u novcu uz nešto vina i kruha, da to zemljište ostane samostanu — »*ut prephate terre perpetua monasterio sancti Benedicti permanerent*«. God. 1060 Vukmir daruje samostanu sv. Ivana dio svog alodija uz privolu svoga »brata Dražila«<sup>166</sup>. Po prilici u isto vrijeme Ivan Sklavo daruje tom samostanu čitav svoj alodij s pristankom svoga brata Nozdre<sup>167</sup>.

Ti podaci pokazuju, da se nekim zemljištima nije moglo raspolagati bez odobrenja rodbine, što je preostatak iz onog vremena, kad je čitava rodbinska grupa raspolagala zemljom, koju je obrađivala.

<sup>163</sup> Rački, *Documenta*, str. 110.

<sup>164</sup> Kao gore, str. 95. Valja naglasiti da se u ovim dvjema ispravama kazne božje zazivaju na rođake (»*parentes*« — str. 95; »*parenti*« i »*consanguinei*« — str. 121), dok u sličnom slučaju g. 1134 pop Crnota zabranjuje svojim *nasljednicima*, da se protive darovnici — *nullus meorum eredum contradicere possit* (Smičiklas, *C D II*, str. 45., usp. također str. 55 i 58). Značajna je promjena, da se ne radi više o jednom ostatku skupnog vlasništva iz prvobitne zajednice, kakav je pravo prvokupa, već o nasljednicima kao ustanovi klasnog društva.

<sup>165</sup> Kao gore, str. 180 (podcrtao O. M.).

<sup>166</sup> Kao gore, str. 60: »*volente et consentiente et collaudante fratre meo Draselo*«.

<sup>167</sup> Kao gore, str. 162: »*volente ac collaudante suo fratre Nosdra*«.

U izvorima nalazimo još nekoliko sličnih podataka o takvom zajedničkom raspolaganju zemljištem. Najizrazitiji je ovaj iz g. 1090. Kad je Ljudin opustošio posjed Petra Crnoga, koji se već bio zaredio, onda je ovaj zatražio, da mu Ljudinovi rođaci, t. j. Gonegov sin Vukan, Branica, Većemir, Jaroslav, njegov brat Slavac i dva nećaka, nadoknade štetu prema dogovoru, što su ga prije sklopili<sup>168</sup>. Rođaci su dali Petru za odštetu »cijelu svoju baštinu« i zemlju u Belaju<sup>169</sup>. Činjenica, da su svi rođaci odgovorni za štetu, što ju je počinio Ljudin, i da *zajedno* predaju Petru Crnome svoju baštinu, pokazuje s velikom vjerojatnošću, da se u tom konkretnom slučaju radi o rodbinskoj zajednici, koja je nadoknadila počinjenu štetu tako, da mu je prepustila svoju baštinu, t. j. osnovnu ekonomsku jezgru, zadovoljivši se drugim posjedom, koji je vjerojatno bio osebnjak pojedinaca.

U opisu zemljišta, što ga daruje crkvi sv. Petra u Selu, Petar Crni navodi, da je zemljište u Kozinčanima kupio od Bože, od njegova brata i od svih njegovih rođaka<sup>170</sup>, a zemlje u Podšpilju »od sinova Višena, Deška i Bogdana i druge braće«<sup>171</sup>. God. 1072 braća Sovina, Desimir, Petar, Grimala i Slavić zajedno daruju samostanu sv. Krševana u Zadru svoj posjed u Braviću, »koji su posjedovali naši« — »quae a nostris possessa est...«<sup>172</sup>. Iz takve formulacije proizlazi, da su oni zajednički raspolagali tim zemljištem, što su ga nekoć također zajednički uživali oni sami ili njihovi prethodnici. Oko 1059 Pečo zajedno sa svojom braćom — »*nomine una cum suis fratribus*« daruje zemlju samostanu sv. Ivana u Belgradu<sup>173</sup>. To isto čine prije 1080 Plato, njegov djed Trunkan i brat Vitača<sup>174</sup>. Između 1080 i 1085 Pribineg »i njegovi rođaci« prodaju istom samostanu svoju zemlju<sup>175</sup>. U samom početku svoje darovnice Petar priča o sukobu, koji je imao zbog zemljišta, što mu ga je dao Semjan, da naplati svoj dug, jer su neki Miroslav, Acedel i Hvalo ustali protiv te pogodbe. Miroslav je stvarno imao pravo, kad mu je Petar platio osamdeset mjera ječma i jedan solid, da prizna prethodnu pogodbu sa Semjanom i da mu ustupi još jedan dio zemljišta<sup>176</sup>.

<sup>168</sup> Prema tumačenju V. Novaka (*Supetarski kartular*, 1952, str. 45). Samo što je Novak pogriješio, kada tvrdi, da se Petar »sporazumio s Ludinovim roditeljima i ostalim rođacima«. Ludin je Miroslavov sin — *filius Miroslavi*. Nabrajajući rođake, koji su s Petrom sklopili pogodbu, kartular ne spominje Miroslava. Na Petrov su zahtjev rođaci, na koje se obratio zbog odštete, spremni, da mu prepuste »totam hereditatem illorum, que pertinet illis ex suo padre« što očito pokazuje, da je Miroslav umro prije nagodbe s Petrom Crnim o šteti i da on nije sklopio pogodbu, jer je vjerojatno umro prije nje. Osim toga iz teksta ne izlazi, da bi se među navedenim rođacima nalazila neka žena, koja bi mogla bila Ludinova majka. Značajno je također, da se u tom dijelu kartulara (kao gore, str. 227, br. 91 i 92) dva puta stavlja naglasak na »prenominati parentes«, što pokazuje da su subjekti pogodbe samo oni, koji su izrijekom navedeni.

<sup>169</sup> Kao gore: »dederint mihi totam hereditatem ipsorum et ipsa terra (sic!) a Belay«.

<sup>170</sup> Kao gore, str. 216, br. 16: »de Bozza et de fratre eius et de totis parentibus eius«.

<sup>171</sup> Kao gore, str. 224, br. 82: »emi terras a filiis Uiseni, Desizo et Bogdano, et aliis fratribus.«

<sup>172</sup> Kao gore, str. 92.

<sup>173</sup> Kao gore, str. 161. Podcrtao O. M.

<sup>174</sup> Kao gore, str. 170.

<sup>175</sup> Kao gore, str. 173.: »... Pribinego et sui parentes...«

<sup>176</sup> Novak, *Kartular*, str. 214, br. 4 i 5.

Ima još dosta primjera o tome, kako zajednički raspolažu zemljom braća<sup>177</sup>, otac i sin<sup>178</sup>, a majka i djeca<sup>179</sup>. Da se u svim tim slučajevima ne radi o suvlasništvu, u kojemu suvlasnici imaju pravo na nedjeljive dijelove — *partes indivisae*, pokazuje popis Petra Crnoga, u kojemu on izričito spominje, kad kupuje takve čestice<sup>180</sup>.

God. 1194 Krešen Braja daruje svoj posjed u Kamenjanima samostanu sv. Krševana uz potpunu privolu i saglasnost svih — *de consili et plena voluntate cunctorum* — t. j. mlađeg brata Pečenega i ostalih rođaka, kojima je on glavar<sup>181</sup>. Još u XII. st., dakle, bilo je u Dalmaciji rodbinskih grupa, pripadnici kojih su morali kazati svoje mišljenje, kad se radilo o otuđivanju zemljišta, koje je nekada bilo njihovo kolektivno vlasništvo.

Da je takvo kolektivno vlasništvo postojalo kod Južnih Slavena u drugoj polovici X. st., potvrđuje jedan podatak iz *Ljetopisa popa Dukljanina*. Kada se tobožnji kralj Predimir oženio kćerkom raškoga župana, onda je tom prilikom darovao svojim srodnicima brdo Trebjesu, nedaleko od Nikšića »u [djedinu], što Latini zovu haereditas«<sup>182</sup>. Prevodilac-Latin upotrijebio je riječ *haereditas*, da označi svrhu kraljeva dara. To pokazuje, da je u nama nepoznatom slavenskom predlošku ustanova kolektivnog vlasništva agnata bila označena slavenskim terminom, zacijelo sa *djedina*, kako to pretpostavlja Šišić, vjerojatno na temelju isprava iz Bosne, i da ju je prevodilac preuzeo u latinski tekst, navevši također termin, kojim su je označavali Latini. Da se je jednostavno prevelo *djedina* sa *haereditas*, čitalac-Latin, koji ne bi bio upoznat s tom ustanovom kolektivnog vlasništva agnata u dukljanskom i hrvatskom pravu, ne bi mogao razumjeti, kako to da je kralj nekome darovao brdo u *nasljedstvo*.

U drugoj polovici XI. st. bilo je, dakle, u Dalmatinskom Primorju zemljišta. s kojima pojedinci nisu mogli raspolagati bez skupnog odobrenja svojih rođaka. Činjenica, da su grupe rođaka raspolagale tim posjedima, ne ovlašćuje još da se zaključi, da su ih one i zajednički obrađivale, t. j. da su u tom razdoblju u Dalmatinskom Primorju postojale zadruge kao opći ekonomski temelj društvenog života. Protiv takva nazora govori također vrlo proširena parcelacija zemljišta, koja dostiže svoj vrhunac u drugoj polovici XI. stoljeća. Istodobno s dijeljenjem zemljišta na manje parcele odvija se suprotni proces, kojim crkve i bogatiji pojedinci, kao na pr. Petar Crni, koncentriraju proizvodna sredstva u svojim rukama zato, da bi povećali rentabilnost proizvodnje<sup>183</sup>. Ali je isto tako sigurna činjenica, da se i to komadanje zemljišnih

<sup>177</sup> Račk i, *Documenta*, str. 85, 96, 153 i 173; Novak, *Kartular*, str. 216 br. 9, 16; str. 217 br. 17, 20. 20a; str. 224 br. 82; str. 227 br. 94, 95.

<sup>178</sup> Novak, *Kartular*, str. 216 br. 8; 218 br. 23.

<sup>179</sup> Kao gore, str. 222 br. 71; 225 br. 86.

<sup>180</sup> Kao gore, str. 225 br. 83 »Denique emi de Germano presbitero nepote Tamali *tertiam partem ecclesie sancti Martini*« i str. 219 br. 38: »et emi in alio loco *quarta pars* de memorato loco de Semina et de fratre eius...« (podcrtao O. M.).

<sup>181</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 267—268: »convocatis fratre meo iuniore Pecenegi nomine ceterisque proximis meis, *quibus ego capud (sic!) sum*« (podcrtao O. M.). Usp. također. isto II, str. 290—291.

<sup>182</sup> *Ljetopis popa Dukljanina*, priredio V. Mošin, 1950, str. 74.

<sup>183</sup> Usp. darovnicu Petra Crnoga (Novak, *Kartular*, str. 214 br. 2 do 220 br. 40) i popis posjeda samostana sv. Ivana u Biogradu (Račk i, *Documenta*, str. 161 i sl.).

posjeda — popratna pojava raspadanja prvobitne zajednice — naročito pokazuje ondje, gdje je borba između novoga i staroga najoštrije, t. j. u okolici dalmatinskih gradova, samostana i crkava, koji djeluju progresivno kao nosioci osobina klasnog društva na štetu prvobitne zajednice.

U krajevima, gdje se društvene suprotnosti nisu toliko zaoštrile, zadruga su se sačuvale. Tako g. 1177 sud u Rabu određuje: »Ako svećenik ima sa sobom i pod sobom udovicu majku i ako je po dobi najstariji od sve braće i sestara i ako imaju sve jedno i zajedničko i sve zajednički nalaze i gube«, mora polagati račun o svojoj upravi biskupu, a ne gradskom poglavaru. Spomenuta isprava ne može jasnije pokazati bit funkcija združnog domaćina, odlukama kojega se pokoravaju majka, braća i sestre<sup>184</sup>.

Poljički statut u svom »Zakonu o diobi« pokazuje, da je u XV. st. bilo zadruga u Poljicima. Dijeliti zajednički imetak mogu braća »bližna ili daona, ili sinovi od oca ili ini bližika«<sup>185</sup>. To znači, da su i dalji rođaci (braća daona, bližiki) proizvodili, živeći u jednom rodbinskom kolektivu. Takvo mišljenje nalazi potvrdu u završetku istog člana: »I da bratja ali oni dionici<sup>186</sup>, dokle se godirj ne razdile, tada im e sve zaedno, i dobro i zlo, i koristj i šteta, i duzi komu su dužni i tko e njih dužanj: to im e zaedno općeno, dokle se razdile; a kada se razdile, tada e svakomu svoi dio«.

S tom odredbom Poljičkog statuta valja povezati pravo prvokupa, koje je u isto vrijeme važno i u Poljicima<sup>187</sup> i u drugim krajevima Hrvatske. God. 1448 Dragovolja, graščak rmanjski, donio je odluku, prema kojoj su »braća Strižići« morali da se izjasne o svom pravu prvokupa na plemenštinu Julija Karlovića iz Strižića prije nego što ju je ovaj mogao prodati trećim licima<sup>188</sup>. Pravo prvokupa, smisao kojega je taj, da plemenština ili djedina kao temelj proizvodnje ne izađe izvan kruga agnatskih rođaka, ostatak je onog vremena, kad su zadruga u Hrvatskoj bile kompaktne proizvodno-potrošačke jedinice. A da su one takve jedinice vjerojatno postojale među plemstvom još 1351, potvrđuje posredno jedna darovnica Ludovika I. Kralj daruje knezu Novaku i njegovoj braći Grguru i Ivanu (fratribus suis uterinis) neka sela kraj Počitelja u vječito vlasništvo za usluge, koje su mu učinili, »isključivši svu ostalu braću, bližnje i krvne rođake rečenoga Novaka, s kojima bi morao vršiti diobu svoje baštine«<sup>189</sup>. Čini se, da se rodbina kneza Novaka nije složila s kraljevom odlukom i da mu je činila neprilika, tražeći svoj dio kraljeva dara, koji po običaju prvobitne zajednice mora povećati ekonomski kapacitet čitave rod-

<sup>184</sup> Quantenus clericus cum sub se matrem viduam habet et ipse etate omnium fratrum ac sororum maior est et una insimul omnia communiter habent et omnia communiter inueniunt ac perdunt«, S mičiklas, C D II, str. 150. Usp. također ispravu na str. 151, u kojoj dvanaest svjedoka potvrđuje stari običaj, da svećenici, demačini zadruga, polažu biskupu račun o svojem radu.

<sup>185</sup> *Statuta lingua croatica conscripta*, str. 44, čl. 33.

<sup>186</sup> Kako to proizlazi iz čl. 58 i 59 a dionici su stanovnici sela, koji zajedno uživaju ispašu i šume (kao gore, str. 65 i 66).

<sup>187</sup> Kao gore, str. 59., čl. 51 a.

<sup>188</sup> Šurmin, *Hrvatski spomenici*, str. 175.

<sup>189</sup> *Vjesnik Zemaljskog arhiva VII*, str. 149: »... exclusis tandem omnibus aliis fratribus, proximis et cognatis eiusdem Novak, cum quibus in suis possessionibus hereditariis divisio fieri deberet.«

binske grupe. Drugačije se ne može objasniti, zašto drugom zgodom Ludovik ne samo ponavlja tu istu formulu, s obzirom na Novakovu braću, već je još i pojačava riječima: »očevidno hoćemo da oni uopće nemaju nikakva dijela« — »quos videlicet omnino importationatos esse volumus«<sup>190</sup>. Iz kraljevih riječi proizlazi, da su još u XV. st. bili veoma jaki ostaci prvobitnog uređenja, tako da je kralj morao izričito odrediti, da rodbina nema prava uživati dar, učinjen braći Novak za lične zasluge.

Ban Stjepan Kotromanić i brat mu knez Vladislav u ispravi, izdanoj oko g. 1322 u Milama, nagrađuju kneza Vukoslava, sina ključkoga kneza Hrvatima i srodnika Šubića, koji je napustio bana Mladena i pristupio Bosancima tako, da »dasva mu u *dedinu*« kao i njegovim nasljednicima »*župe Banice* i Vr'banu« i u njima »dva grada, Ključ' i Kotor'«, naglašavajući »a ni ed'nomu egovu bratu ne dasmo ni sinov'cu egovu, raz'vč knezu Vl'koslavu«. Dakle, posve isti slučaj kao i u Hrvatskoj — vladar izrijekom isključuje kolateralnu rodbinu nadarenoga, ističući, da ovaj može slobodno raspolagati kraljevskim darom, ukoliko ne bude imao djece<sup>191</sup>.

I u jednom i u drugom slučaju pokazuje se, da su još u XIV. st. i u Hrvatskoj i u Bosni bili jaki ostaci kolektivnog vlasništva, čak među samim plemstvom. Štaviše u bosanskoj se ispravi za tu feudalnu pravnu ustanovu upotrebljava izraz »*djedina*«, koji u svojem izvornom smislu označava zemlju, koja kolektivno pripada jednoj zadrugi. Svakako u kasnijim ispravama termina *djedina* već nema. U jednoj darovnici »knezu Gr'guru velikom Stipaniću«, izdanoj poslije g. 1323, piše, da mu Stjepan Kotromanić i Vladislav daruju pet sela i njihove dohotke »u vike vikom', nemu i negovu ostl'nomu«<sup>192</sup>.

Jakost ostataka iz prvobitne zajednice za ranoga feudalizma podcrtana je u jednoj drugoj ispravi Stjepana Kotromanića i brata mu Vladislava, izdanoj u Mojštri nešto kasnije od one, koju smo spomenuli, i to pred najvišim klerom bosanske crkve. Oni potvrđuju knezu Vukosavu prvu darovnicu te se obavezuju, da ne će poduzimati protiv njega nikakvih mjera, iako bi njima učinio što na žalost, već da će morati da »stane prěd' dobrimi muž'mi«, kojih će odluka biti mjerodavna u sporu i za samoga vladara<sup>193</sup>. Ovomu je vjerojatno bio razlog taj, da Vukosav htio sebi osigurati mogućnost obrane za slučaj, da padne u vladarevu nemilost. I zato je bilo potrebno, da vladar potvrdi tu obavezu pred samim velikim gostom i starcima, u njegovoj kući, da bi se autoritetom religije podupro dobrano pokolebani ugled ustanova prvobitne zajednice.

Na osnovu onoga, što je do sada izneseno, može se zaključiti ovo. U Dalmaciji pri kraju ranofeudalnog razdoblja (XI. st.) sredstva za proizvodnju već su bila podijeljena među pojedincima, koji su ih *individualno uživali*, a pravo raspolaganja zemljištem bilo je još mjestimice kolektivno. U takvim slučajevima bio je potreban pristanak agnata — rođaka po muškoj liniji — da se daruje ili proda zemlja, koja je dio djedine, baštine, plemenštine, nekada neotuđive ekonomske osnove zadružnog života.

<sup>190</sup> Kao gore, str. 151.

<sup>191</sup> Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVIII, 1906, str. 403 (faksimile između str. 430 i 431; podcrtao O. M.)

<sup>192</sup> Thallóczy, o. c., str. 405; faks. kao gore.

<sup>193</sup> Thallóczy, o. c., str. 406; faks. kao gore.

Ne možemo smatrati, da se zaključci o društvenom uređenju u Dalmaciji mogu primijeniti na čitavu Hrvatsku. Rački i drugi pisci imaju samo djelomično pravo, kad misle, da je zadruga u XI. st. bila »temelj« hrvatskog društvenog uređenja.

Rački je zadrugu vidio čak i ondje, gdje je ona nekad postojala, ali gdje se već u XI. st. raspala pod udarcem naprednijih (romanskih) ekonomskih utjecaja iz primorskih gradova. Tu se proizvodna sredstva već nalaze u rukama pojedinaca, dok su ponegdje agnati još sačuvali pravo raspolaganja djedinom, koju pojedinačno uživaju<sup>194</sup>. U to doba postoje zadruge samo u zaostalijim krajevima, koji predstavljaju veći dio hrvatske države, gdje je nizak stepen načina proizvodnje imao kao posljedicu, da ljudi žive u većim proizvodnim kolektivima.

Kolektivna proizvodnja i potrošnja sačuvala se u udaljenijim krajevima, koji su ležali izvan prometnih putova i kojih su se odnosi sa centralnom vlašću ograničavali na plaćanje dažbina državi. Društveno raslojavanje u tim krajevima još nije dostiglo takav stepen eksploatacije pojedinaca, kao što ga pokazuje darovnica Petra Crnoga. Ondje se proces klasne diferencije odvijao daleko polaganije. God. 1288 Vinodolski zakon posredno potvrđuje, da je u tom kraju još bilo rodbinskih zajednica, u kojima su zajedno živjeli otac, majka, sinovi i kćeri, a također i braća sa sestrama<sup>195</sup>. Dvjesto godina kasnije postoji još u Poljicih kolektivna proizvodnja između »bratje«, kojima je sve zajedničko: i dobro i zlo, i korist, i šteta, i to usporedo s klasnim odnosima između »kmetića« i njihovih gospodara<sup>196</sup>.

<sup>194</sup> »Iz načina odsvoja nekretnina, koji se crta u naših ispravah, razabira se dosta razgovjetno, da su one velikim dijelom pripadale porodicam, zadrugam. Ona je vlasnicom bila diela zemalja, koji se obično naziva »substantia« (22, 24), »possessio« (81, 84, 92, 110), »proprietas« (155) u obće, a »patrimonium, hereditas«, kako već spomenusmo, napose« (*Nutarnje stanje . . .*, Rad JAZU 105, str. 216).

<sup>195</sup> Čl. 67. Da se ovaj član ne odnosi na monogamnu porodicu, pokazuje njegov završetak: »razdileni esu meju sobom«. On određuje, da najbliži krvni rođaci mogu svjedočiti jedan drugome, »ako stoe vsak po sebi«, t. j. ako su već izvršili diobu zadržnog imetka.

<sup>196</sup> *Statuta lingua croatica conscripta*, Poljički statut čl. 15, 22, 72 b, 74 a, 78 c i 107 a. Odnose između eksploatiranih i njihovih gospodara u Hrvatskoj opasno bi bilo prosuđivati po nekoj šabloni, jer oni imaju posebnih osobina, koje dosada nisu pobliže istražene. Tako na pr. Petar Crni u svojoj darovnici spominje, da je kupio »servum« Ciprijana s njegovim sinovima, kćerima i *vinogradima* kao da su vinogradi bili Ciprijanovi. U idućoj rečenici govori o tome kako je kupio »servum« Nikolu sa ženom, sinovima i kćerima i »*njegovim* vinogradima, koji su kraj Ciprijanovih vinograda« — *ac vineis suis, quae juxta vineas Cypriani*« (Novak, *Kartular*, str. 20, br. 41 i 42 — podcrtao O. M.).

Ti podaci pokazuju, da su u Hrvatskoj podložnici bili subjekti odnosa vlasništva, t. j. da nisu bili robovi, koji su samo *objekt* tih odnosa. Stoga nije točno mišljenje M. Barade (*Hrvatski vlasteoski feudalizam*, str. 31, 46, 50, 53) i V. Novaka (*Supetarški kartular*, str. 80, 100, 107 i 108), da su to bili robovi u klasičnom smislu.

Protiv toga mišljenja govori također Kolomanova isprava iz g. 1103 bez obzira da li potječe iz toga razdoblja ili je kasnije falsificirana. U toj ispravi kralj je potvrdio nadbiskupiji splitskoj njezina prava i posjede »cum omnibus hominibus in ea residentibus, servis et ancillis, et eorum omnibus bonis« (Smičiklas, C D II, str. 10 — podcrtao O. M.).

Ako je isprava autentična, ona pruža potvrdu podacima iz Supetarskog kartulara. Ako je falsifikat, onda to znači, da se i kasnije sačuvao spomen o tome, da su u XII. st. *servi et ancillae* bili subjekti prava vlasništva, kako to izlazi iz Kartulara.

## IV.

U XI. st. dakle, nije bilo više zadruga u dalmatinskom primorju. Ali ima podataka o tome, da su tada postojale rodbinske ustanove, sastavljene od većeg broja rođaka, koje nisu imale pretežno ekonomske funkcije. Takve ustanove latinski pisani izvori nazivaju *generatio*, počevši od IX. st., *genus* od XI. st., *parentela* od XII. st. i *tribus* od XIII. stoljeća<sup>197</sup>.

Konstantin Porfirogenet u X. vijeku<sup>198</sup> osim grčkog naziva *γενεά* ne pruža nikakve vijesti o suštini tih većih rodbinskih grupa kod Hrvata.

Izraz *generatio* nalazi se u ugovoru između cara Lotara i mletačkog dužda Petra Tradonika g. 840. Tim su se ugovorom Mlečani obavezali, da svojom mornaricom pomognu carske gradove »contra *generationes* Sclavorum«<sup>199</sup> Ovdje se naziv *generatio* upotrebljava, da označi vojničke formacije Hrvata, odnosno Neretljana, koje su *istodobno* i rodbinske, kako proizlazi iz samog naziva. To pokazuje, da se naziv ne može odnositi na zadrugu, koja za vojne demokracije ne predstavlja posebnu vojnu jedinicu.

God. 1075/6 Petar, opat samostana sv. Krševana u Zadru, ostavlja samostansku zemlju u Lukoranu Madiju, Barbovu sinu, da je uživa, dopuštajući mu, da je poslije njegove smrti može pod određenim uvjetima zadržati netko »ex suo genere«<sup>200</sup>. Ta isprava također ništa ne kaže o onima, koji pripadaju toj rodbinskoj grupi.

Nešto više svijetla na sastav takve grupe baca Lampridijeva darovnica. Lampridije daruje samostanu sv. Ivana u Biogradu treći dio čitava svog imetka za slučaj smrti, »i to bez ikakva otpora ili braće i sestara ili rođaka ili bratučeda ili rođaka ili djedova ili pradjedova ili žene ili snahe ili punice ili maćehe ili tetke, ili bilo koga iz njegova *genusa*«<sup>201</sup>. Završetak stavka očito pokazuje, da Lampridije ima još rođaka, pored onih, što ih je nabrojio po vrstama. Svi

<sup>197</sup> Raspoređujem te termine kronološki s obzirom na doba, kada se pojavljuju.

<sup>198</sup> *De administrando imperio*, XXIX i XXX, u Račk i, *Documenta*, str. 270 i 371.

<sup>199</sup> Šišić, *Priručnik* I, str. 182 (podcrtao O. M.)

<sup>200</sup> Račk i, *Documenta*, str. 101.

<sup>201</sup> Kao gore, str. 110: »Et hoc absque ulla contrarietate seu fratrum sive parentum aut consobrinorum vel cognatorum vel avorum vel proavorum vel neoris vel nurus vel socrus vel nouerce seu matertere, sive *quorumlibet ex suo genere*« (podcrtao O. M.). »Parentes« prevodim sa »rođaci«, a ne sa »roditelji«, zbog toga, što Lampridije izričito spominje svoju maćehu, tako da bi, prema tome, na tome mjestu isprava morala spomenuti samo oca, kad bi taj još bio na životu. Dakako, da se na taj način u njoj dva puta upotrebljava opća formula »rođaci« (»parentes«, »cognati«). Budući da se u sredini između tih općih naziva nalaze »bratučedi«, a dolaze prije »djedova« i »pradjedova«, vjerojatno se ti nazivi odnose na druge kolateralne rođake. Da se izrazom »parentes« u to doba misli na rođake, pokazuje opaska Petra Crnoga, da je zemlju u Kozinčanima kupio od Bože, od njegova brata »et de totis parentibus eius« (Novak, *Kartular*, str. 216, br. 16), kao i zapis Petra Crnoga o tome, kako su mu Ljudinovi »parentes«, koje poimenično nabraja, nadoknadili štetu (kao gore str. 152, br. 127). To pokazuje također darovnica braće Sovine, Desimira, Petra, Grimele i Slavića samostanu sv. Krševana u Zadru, koju sastavljaju »pro remedio animarum nostrarum et *parentum* nostrorum defunctorum *quorum nomina indicamus*: Neliacus, Stepan Tomidrag, Uekemir, Radomir, *nomina autem feminarum defunctorum*: Petrona, Bolinega... (Račk i, *Documenta*, str. 92, podcrtao O. M.). To potvrđuju također napomene u ispravama, da se takvi darovi vrše... »pro sua suorumque parentum animabus...« ili slične formule (kao gore, str. 91, 92, 94, 110).

rođaci, zajedno s njime, pripadaju, dakle, istom *genusu*. Iz isprava proizlazi, da je u XI. st. sadržaj pojma *genus* širi od nabrojanih rođaka, koji, u većini slučajeva, obuhvaćaju one osobe, koje pripadaju jednoj zadrugi. Po Lampridijevoj darovnici, dakle, sadržaj *genus* širi je od sadržaja zadruge.

Ostale isprave iz XI. st. u zbirci Račkoga ne spominju više te ustanove, veće od grupe rođaka, koji bi normalno sačinjavali zadrugu<sup>202</sup>. Pod općim nazivima *parentes* i *propinqui* imaju one na nekim mjestima u vidu također pripadnike takvih većih zajednica<sup>203</sup>. Malo gdje se ističe, na koga se ti opći nazivi odnose, pa je opravdana sumnja, da se u nekim slučajevima naziv *parentes* odnosi baš na bliže rođake<sup>204</sup>. Činjenica je, da u XII. st. latinski naziv *parentela* označuje jednu hrvatsku društvenu ustanovu, sadržaj koje je širi od uže rodbine. Takva ustanova — kako to proizlazi iz isprave Stanča Lapčanina od g. 1183 — obuhvaća sve Lapčane i vlasnik je stanoviti zemljišnih posjeda i nekretina, kao što su crkve<sup>206</sup>. Takav podatak postoji također iz XIII. stoljeća. God. 1238 Dragoslav i Petar »de parentela Cacicorum« svjedoče u Zadru, da su bili prisutni, kad je opat samostana sv. Krševana bio uveden u posjed zemljišta, koje na jednoj strani leži »iuxta terras nostre parentele Cacicorum«<sup>206</sup>.

Drugi izvori bacaju više svijetlosti na problem većih rodbinskih ustanova u Hrvatskoj. To su t. zv. Trogirski dodatak, izvadak iz jedne listine, falsificirane u XIII. st.<sup>207</sup>, *Historia salonitana* arciđakona Tome, pisana u drugoj polovici XIII. st., i jedna bilješka u Supetarskom kartularu iz XIV. stoljeća<sup>208</sup>. Ova tri izvora pružaju mogućnost, da se stvori konačan sud o terminologiji, kojom se služe pisci XIII. i XIV. st. s obzirom na rodbinske zajednice.

Prema podacima prvog izvora<sup>209</sup> Hrvati su poslali na pregovore s Kolo-manom »XII. nobiles sapientiores de XII *tribubus* Chroacie. Silicet comitem Gurram de *genere* Chacitorum, comitem Vgrinum de *genere* Chucharorum, comitem Marmogman de *genere* Subbithorum, comitem Pribislaum de *genere* Čudtomirithorum, comitem Georgium de *genere* Snacithorum, comitem Petrum de *genere* Murithorum, comitem Paulum de *genere* Gussithorum, comitem

<sup>202</sup> Rački doduše brani autenticitet dviju isprava Penča i jedne njegova sina Plesa (*Documenta*, br. 19, 22 i 23), od kojih se u prvoj, navodno iz g. 994, na više mjesta spominje izraz »tribus«. Šišić (*Priručnik* I, str. 645 i sl.) je dokazao, da se radi o falsifikatima, koji potječu iz XV. stoljeća.

<sup>203</sup> Rački, *Documenta*: »parentes«: str. 26, 92, 110, 130, 152, 153, 164, 169, 170, 173, 174 i 180; »propingui«: tr. 66.

<sup>204</sup> Kao gore, str. 26, 66, 91, 92, 94, 110, 130, 169, 170, 173, 174, 180.

<sup>205</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 186—187.

<sup>206</sup> Kao gore, IV, str. 46.

<sup>207</sup> Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, str. 108 i sl.

<sup>208</sup> Novak, *De iis qui Snaci nominantur*, JIČ II, 1936, str. 122.

<sup>209</sup> M. Barada ispravno zaključuje, da to nije ni »memoriale«, ni dodatak (appendicula) Tomine *Historia salonitana* i da je poseban izvor (*Postanak hrvatskog plemstva*, str. 203.). On ga nazivlje »Qualiter« po njegovoj prvoj riječi. Ti zaključci ne mijenjaju ništa na činjenici, da je najstariji sačuvani tekst tog izvora *dodan trogirskom rukopisu* Tomina djela. Stoga je Šišić dobro nazvao taj izvor dodatkom Trogirskom rukopisu (*Priručnik* I, str. 463). Hauptmann (*Hrvatsko praplemstvo*, str. 108 i sl.) dokazao je, da je taj dodatak prepisan u Trogirski rukopis Tomine Historije iz jedne falsificirane isprave, koja je izrađena između 1222 i 1235 zato, da se podupru zahtjevi hrvatskog plemstva za onim pravima, koja su na teritoriju Ugarske Zlatnom bulom pripala ugarskom plemstvu.



Martinum de *genere* Karinesium et de *genere* Lapcanorum, comitem Pribislauum de *genere* Polithchorum, comitem Obradum de *genere* Laņnicithorum, comitem Johanem de *genere* Jamometorum, comitem Mirogum de *genere* Tugomirorum»<sup>210</sup>. Dvanaest predstavnika pregovarali su, dakle, s Kolomanom, od kojih je prema podacima Trogirskog dodatka svaki zastupao jedan *genus*, osim Martina, koji je navodno predstavljao dva: Karinjane i Lapčane.

Rezultat pregovora izgledao je ovako: »Quod omnes predicti teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete, et quod non teneatur *aliqua predictarum generacio* nec eorum homines solvere censum seu tributum regie maiestati prephate; nisi tantum teneantur predicti domino regi, quando aliquis inuaderet sua confinia. Tunc si dominus rex mitteret pro eis, tunc ire debeant ad minus cum X equitum armigerum de *qualibet generatione predictarum* suis expensis usque ad flumen Draue, inde versus Hungariam ad expensis domini regis, usque quo exercitus durauerit debeant permanere»<sup>211</sup>.

U Trogirskom dodatku nalaze se, dakle, sva tri termina, koja su zadavala toliko poteškoća piscima. Spominju se *XII. tribusa*, onda pojedini *genusi* u vezi s njihovim predstavnicima, koji su vodili pregovore, a na kraju također i *generatio*, i to s pridjevom *predicta* — »spomenuta«, koji omogućuje, da se odredi međusobni odnos tih termina.

M. Barada primjećuje, da podatak o dvanaest tribusa »po riječi *tribus*, koja se samo po svom mjestu, a inače više nigdje u *Qualiteru* ne spominje, nema ništa zajedničko« s drugim podacima dodatka, »u kojima se spominje *genus* i *generatio*»<sup>202</sup>. Ta primjedba zvuči apodiktički baš kao i jedna druga, nekoliko strana prije: »Upozoravam na *tribus*, koja se riječ u čitavom tekstu *Qualitera* više nikad ne upotrebljava; *tribus* je više geografski pojam (= župa) i širi od *genusa* i *generatio* (rod, pleme)»<sup>213</sup>. Pretjerano je tvrditi, da treba izbaciti iz kritičke analize jedan termin zbog toga, što se u tekstu neke isprave pojavljuje samo jedamput. Isto je tako pretjerano tvrditi, da taj izraz treba shvatiti u širem smislu »župa«, a da se zato ne navodi a ma baš nijedan argument<sup>214</sup>.

Pisac Trogirskog dodatka služi se izrazima *tribus*, *genus*, *generatio*, da označi one ustanove u društvenoj organizaciji Hrvata, koje su imale pravo da

<sup>210</sup> Cit. po faksimilu u Šišić, *Priručnik* I, str. 460—461 (podcrtao O. M.).

<sup>211</sup> Cit. kao gore (podcrtao O. M.). Hrv. prijevod: »Da će svi spomenuti sa svim svojima držati svoje posjede i dobra u miru; i da nijedno od spomenutih bratstava ni ljudi spomenutih predstavnika nisu dužni plaćati porez ili daću rečenom kraljevskom veličanstvu, osim što spomenuti imaju obavezu prema gospodinu kralju, kad bi netko provalio u njegove granice. Tad, ako bi gospodin kralj poslao po njih, tad moraju poći o svom trošku s najmanje 10 oružanih konjanika od svakog spomenutog bratstva do rijeke Drave, odonud prema Ugarskoj o trošku gospodina kralja, — gdje moraju oстати sve dok rat traje.« Lj. Hauptmann (*Hrvatsko praplemstvo*, str. 25 i 26) ima pravo, kad ističe, da se »eorum homines« ne odnosi na članove rodova, kako to tvrdi M. Barada (*Postanak hrvatskog plemstva*, str. 204). Budući da je *generatio* ženskog roda, u tom bi slučaju taj odlomak koji se u tekstu nalazi poslije te riječi, morao glasniti »earum homines«. Odlomak se odnosi na »omnes predicti... cum omnibus suis«, jer ima u vidu njihove podložnike.

<sup>212</sup> *Postanak hrvatskog plemstva*, str. 208.

<sup>213</sup> Kao gore, str. 204, bilj. 36.

<sup>214</sup> Očito je, da termin *tribus* smeta konstrukciji »rod = pleme«, koja je kamen temeljac teze o plemenitim osvajačima Hrvatima i bezimenim, podložnim Slave-nima. Zato M. Barada tvrdi, da taj termin ima neko posebno značenje.

u ime čitave države pregovaraju o njezinoj budućoj sudbini. Nema nikakve sumnje o tome, da su za pisca *genus* i *generatio* sinonimi, koji označuju isti sadržaj. To dokazuju izrazi »*aliqua predictarum generatio*«, »de qualibet *generatione predictarum*«, koji upozoruje na to, da se već prije govorilo o *generatio*. A kako prije toga tekst spominje samo *tribus* i *genus*, onda se *generatio* može identificirati samo s tim izrazima. Iz toga izlazi, da pisac identificira pojam *generatio* ili sa *tribus* ili sa *genus*, koje je spomenuo prije, ili i s jednim i s drugim terminom<sup>215</sup>.

Dopustimo na čas, da su sinonimi samo *genus* i *generatio*. Tada bi iz isprave izlazilo, da je *tribus* širi pojam od *genusa* i *generatio*, jer bi Koloman bio pregovarao s najuglednijom grupom (*genus, generatio*) svakog *tribusa* i podijelio joj privilegije. To bi značilo, da se klasna diferencijacija vršila unutar pojedinih *tribusa*. Na taj bi se način pojedine moćnije rodbinske grupe — *genusi* ili *generationes* — izdigle nad ostale pripadnike svojih *tribusa* i stvorile zametak plemstva.

Takav bi zaključak bio u suprotnosti s mišljenjem o postanku plemstva, koje je vladalo u Dalmaciji u XIII. stoljeću. O tom mišljenju svjedok je arciđakon Toma.

Opisujući dolazak Hrvata, Toma veli, da su oni došli kao »sedam ili osam plemena plemića (*septem vel octo tribus nobilium*)«<sup>216</sup>. Taj podatak u prvi mah ništa ne kaže. Shvati li se na sličan način kao i predaja o petero braće i dvije sestre, koji su svi jednog roda i koji se zajedno sa svojim narodom nastanjuju u Dalmaciji<sup>217</sup>, onda bi mu bilo mjesto u istoj kategoriji sa crnogorskim kazivanjem o petero braći Ozru, Pipu, Vasu, Hotu i Krasu, od kojih navodno vuku porijeklo plemena Ozrinića, Pipera, Vasojevića, Hota i Krasnića<sup>218</sup>. Takve su predaje proizvod ideoloških procesa, tipičnih za prvobitnu zajednicu. Primitivni narodi tumače spomoću njih političku povezanost između pripadnika raznih proizvodno-potrošačkih jedinki, t. j. postanak političkih organizacija. Budući da su rodbinske veze jedini način ispoljavanja povezanosti u pojedinim društveno-ekonomskim jedinkama, bili to rodovi ili rodbinske zajednice, na isti se način pokušavalo objasniti postanak većih, političkih organizacija, koje nemaju ekonomskih funkcija. Taj Tomin podatak, dakle, ne ulijeva više svjetlosti u poznavanje društvenih prilika u doba dolaska Hrvata.

Ali zato on pokazuje, da se već u XIII. st. smatralo, da plemstvo kod Hrvata postoji oduvijek. U to doba je ono već vladajući sloj u feudalnom društvu, pa se na taj način opravdavalo njegovo postojanje kao ustanova, a također i vječnost porijekla, kojemu je ono na čelu. Projicirajući ustanovu plem-

<sup>215</sup> Klaić (*Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*, Rad JAZU 130, str. 9) smatra, da u Trogirskom dodatku *tribus* znači isto, što i *genus, generatio*. Netočan je u argumentaciji, ukoliko misli, da se riječi »*omnes predicti*« odnose na *generationes, tribus*. Lako je ustanoviti, da bi to bilo *lapsus calami*, jer mjesto »*generationes*« Klaić bi morao napisati »*genera*«: prije »*omnes predicti*« tekst uopće ne spominje *generatio*, već govori samo o *genusu*. Ali, bez obzira na to, »*omnes predicti*« se ne odnosi ni na *tribus*, ni na *genus*, već na osobe poslanika.

<sup>216</sup> *Historia salonitana*, str. 25 (*podcrtao O. M.*).

<sup>217</sup> *De administrando imperio*. XXX. U originalu, kako ga donosi Rački (*Documenta*, str. 270), stoji: *μετὰ τοῦ λαοῦ* dok latinski prijevod glasi »*una cum suis populis*«. Ovo je očevito pogreška, jer Rački grčki tekst (*u singularu*) prevodi latinski u *pluralu* »*cum populis*«.

<sup>218</sup> Erdeljanović u predgovoru Vešović, *Pleme Vasojevića*, 135, str. 9.

stva u daleku prošlost na način, kako to čini Toma, t. j. izjednačujući termin *tribus* s pojmom *nobilis*, on nam također pokazuje s velikom vjerojatnošću, da u XIII. st. termin *tribus* nije obuhvatao u jednu društvenu cjelinu pripadnike različitih klasa.

Uvrstivši tako shvaćen pojam *tribusa* u Trogirski dodatak, koji je polazna točka i opravdanje za političku organizaciju društva, t. j. za prevlast plemstva na teritoriju Hrvatske, dolazi se do zaključka, da između naziva *tribus* na jednoj strani, a *genus* i *generatio* na drugoj, ne bi bilo razliku u kvalitetu. Sva tri izraza odnose se, dakle, na plemstvo. Ništa ne ovlašćuje na zaključak, da bi pojam *tribus* u to vrijeme obuhvaćao i one, koji nisu plemići. Iz toga slijedi, da se na *tribus*, *genus* i *generatio* ne može gledati kao na pojmove, koji se razlikuju po kvalitetu svog sadržaja.

Da nema razlike ni u kvantitetu, t. j. da su *tribus*, *genus* i *generatio* stvarno sinonimi, dokazuje bilješka u Supetarskom kartularu <sup>219</sup>. Ona je, doduše, dosta sumnjiva s obzirom na historijsku vjerodostojnost događaja, o kojima priča, ali njezina terminologija ipak pokazuje, što se u ono vrijeme (XIV. st.) mislilo pod sadržajem naziva *tribus*, *genus* i *generatio*.

Onaj dio bilješke, koji se odnosi na naš problem, glasi: »Et de sex generibus Croatorum erant bani in Croacia, quos eligebant duodecim tribus Croatorum. Et de aliis sex generationibus erant comites in comitatibus Croacie Kacigi, Cucari, Snaci, Cudomirigi, Mogorouigi, Subigi: isti sunt principales, quibus pertinet banatum«<sup>220</sup>.

Bez obzira na istinitost vijesti, da su se banovi birali samo iz šest *genusa*, a župani iz ostalih šest, važno je, da je pisac bilješke uvrstio *tribus* kao srednji član između *genusa* i *generatio*. On piše najprije o šest *genusa* Hrvata, iz kojih se mogu birati banovi, a zatim veli, da ih bira dvanaest *tribusa*, i dodaje, da su župani bili »od ostalih šest« *generationes*. Služeći se riječju »alii«, pisac bilješke je u prvom redu potvrdio, da smatra *genus* i *generatio* za sinonime. A u drugom, ističući da se radi o *ostalim genusima*, on ima u vidu činjenicu, da ih ima dvanaest, t. j. toliko, koliko i *tribusa*. A da između *genusa* i *tribusa* nema razlike u kvalitetu pokazuje, da najprije govori, kako su banovi, koje je biralo dvanaest »tribus Croatorum«, bili »de sex generibus Croatorum«. Upotrebljavajući i u prvom i u drugom slučaju samo naziv »Croatorum«, pisac ukazuje na to, da između jednog i drugog termina nema specifične razlike<sup>221</sup>. A isto tako nema nikakve razlike s obzirom na »ostalih šest« *generationes*, što pripadaju istoj vrsti kao *tribus* i *genus*<sup>222</sup>.

<sup>219</sup> Rački, *Documenta*, str. 486.

<sup>220</sup> Cit. po faksimilu u Novak, *Kartular*, fol. 27. (podcrtao O. M.). Hrvatski prijevod: »I od šest bratstava Hrvata, bili su banovi u Hrvatskoj, koje su birali dvanaest hrvatskih bratstava. I od ostalih šest bratstava bili su župani u županijama Hrvatske Kačići, Kukari, Snačići, Čudomerići, Mogorovići, Šubići: to su glavni, kojima pripada banska čast...«

<sup>221</sup> Kad bi između *tribusa* i *genusa* postojala neka kvantitativna razlika, onda bi pisac bilješke valjda napisao: Et de sex generibus tribuum Croatorum i t. d.

<sup>222</sup> Moglo bi se primijetiti, da druga bilješka u Supetarskom kartularu ne sadrži istu terminologiju. U njoj čitamo: »Isti fuerunt bani in Croatia de genere Croatorum a tempore regis Suetopelegi usque ad tempus Suinimiri regis Croatorum...« (Cit. po faksimilu u Novak, *Kartular*, fol. 28., podcrtao O. M.). U prijevodu ta bilješka glasi: »Ovi su bili banovi u Hrvatskoj iz bratstva Hrvata od vremena kralja Svetopelega sve do vremena Zvonimira kralja Hrvata...« I kad bi tu drugu bilješku

Povezavši terminologiju Trogirskog dodatka i Tomine *Historia salonitana*, utvrdili smo, da između termina *tribus*, *genus* i *generatio* nema razlika u kvallitetu. *Tribus*, *genus* i *generatio* u sačuvanim dokumentima XII-XIII. st. jesu, dakle, sinonimi i označuju isti društveni sadržaj<sup>223</sup>, kakav je — prema mišljenju njihovih pisaca — koncem XI. st. postojao u Hrvatskoj.

U XIV. st. ima još jedan naziv za taj društveni sadržaj. Oko g. 1350 Virevići su na saboru u Podbursanu u županiji Lučkoj tražili, da im se potvrdi plemstvo. Zaključak sabora ističe, da molioi »nec non progenitores ipsorum ac tota parentele eorundem Virivnygh vocata« pripadaju plemstvu, iako ne potječu »de nulla generatione doudecim generationum Croatorum«. Dalje se u ispravi još jedamput spominje »parentela ipsorum de Virovnygh«<sup>224</sup>.

Isti naziv *parentela* susreće se u ispravi Stanča Lapčanina iz g. 1183. u kojoj se govori o zajedničkom posjedu »de parentela Lapcanorum« i o »parentela nostra in Lapco«<sup>225</sup>. Budući da Trogirski dodatak o Lapčanima govori kao o *genusu*, onda izlazi zaključak, da su u XIV. st. *genus* i *parentela* također sinonimi. To znači, da se četiri latinska naziva: *parentela*, *genus*, *generatio* i *tribus* odnose na istu društvenu ustanovu ranofeudalne Hrvatske.

## V

Ustanovivši, da su izrazi *parentela*, *genus*, *generatio* i *tribus* sinonimi, treba utvrditi, na koju se konkretno ustanovu hrvatskog ranofeudalnog društva oni odnose. U izvorima iz XI. st. nema opisa jedne takve ustanove.

napisala ista osoba kao i prvu, što tvrdi V. Novak (*De iis qui Snaci nominantur*, JIČ, II, 1936, str. 115) i što je vjerojatnije, ona je mogla pogriješiti i napisati »de genere Croatorum« u singularu, mjesto da napiše »de generibus Croatorum«, kako bi zapravo trebalo. Ako to nije bila ista osoba — prema Šišićevu mišljenju, koji tu bilješku stavlja u početak XVI. st. (*Priručnik*, I, 1, str. 380) — onda je ona mogla također imati krivu predodžbu o tome, kako su izgledale ustanove hrvatskog društva pred pet stotina godina, upravo onako, kako su tu krivu predodžbu o starim ustanovama svojeg društva imali sastavljači raznih rukopisa Poljičkog statuta, koji su na pr. u XVIII. st. prepisivali »vrv i dio« iz čl. 59 a s »karv i dijeo« ili »prav dijeo« (*Statuta lingua croatica conscripta*, str. 66 i 67, podcrtao O. M.). Da je bilo odstupanja od terminologije *parentela*, *genus*, *generatio* i *tribus* pokazuju ove isprave. Jedna je iz 1194 i spominje ova imena: »Boricius iupanus et Ugrinez, Gusiki natione, Vratco et Ureneiz Cheuliani nationem(!), Bogdanus Nasciuisse, Uilxin Dragosi et Luboscus nationem(!) Lapciani (Smičiklas, C D II, str. 268, br. 252). A druga — »Predichna natione Lapcianus« (Smičiklas, kao gore, III. str. 2, br. 3. — sve podcrtao O. M.). To je dalji dokaz za nesigurnost sastavljača isprava.

<sup>223</sup> Ako *tribus*, *genus* i *generatio* imaju isti sadržaj, onda se ne radi o nikakovu »beznadnom miješanju tih izraza«, kako misli Lj. Hauptmann (*Podrietlo hrvatskoga plemstva*, Rad JAZU 273, str. 97). Čitav je problem trebalo svesti na zajednički nazivnik, t. j. utvrditi međusobni odnos tih pojmova s obzirom na njihov sadržaj. Analiza tekstova ne može dovesti do drugačijeg rezultata, ako se njoj pristupi bez apriornih gledišta. A baš to čini Lj. Hauptmann, kad u izvorima traži samo potvrde za tezu o plemenitom porijeklu svih osvajača Hrvata. Stoga on ne osjeća potrebu da proanalizira one stvarne društvene odnose, što ih odražuju izvori. Istu metolodošku pogrešku čini D. Janković (*Istorija država i prava naroda FNRJ*, I, str. 31), kad termine *tribus* i *genus* Trogirskog dodatka prevodi sa *pleme* i *rod*, da bi ih prilagodio tradicionalnoj shemi društvenog uređenja kod Slavena »pleme — rod«, za koju nema dokaza. da bi postojala u Hrvatskoj poslije doseljenja Hrvata.

<sup>224</sup> Smičiklas, C D XI, str. 631.

<sup>225</sup> Kao gore, II, str. 186—187.

Jedan od spomenutih četiri sinonima — *genus* — isti je, kojim se služi sastavljač Lampridijeve darovnice u XI. stoljeću. Pisac te darovnice potvrđuje, da je u XI. st. sadržaj pojma *genus* bio širi od grupe rođaka, koji redovito sastavljaju rodbinsku zajednicu — zadrugu<sup>226</sup>.

Na jednom drugom mjestu svog djela arciđakon Toma pokazuje, da je i u XII. st. bio sadržaj pojma *genus* širi od zadruga. Opisujući aktivnost nadbiskupa Rajnerija, Toma priča o njegovu umorstvu 1180 i kao začetnika tog djela spominje Nikolu »cum fratribus et *parentella* sua, qui erant ex genere Cacitorum«<sup>227</sup>. Takav način izražavanja pokazuje, da su Nikola Kačić, njegova braća i bliža rodbina (vjerojatno ona koja bi sačinjavala rodbinsku zajednicu — zadrugu, kad bi ta ustanova još postojala) samo jedan dio *genusa* Kačića. Taj je *genus*, dakle, osim Nikoline rodbinske grupe, obuhvaćao još i druge.

Do sličnog je slučaja došlo u dukljanskoj državi potkraj XI. stoljeća. Kralj Bodin zarobio je svoje bratiće Branislava i Gradislava kao i Branislavova sina Predihnu. »Čuvši to braća i sinovi i njihovi nećaci, skupe zajedno čitavo *bratstvo* i krenu u Raguzij (Dubrovnik) te uđu u grad sa četiristotine ljudi pod oružjem«<sup>228</sup>. Iz teksta očito izlazi, da je pojam *parentela* širi od uže porodice — braće, sinova, nećaka ili unuka to više, što obuhvaća *četiristotine* muškaraca, sposobnih za oružje. Ako još k tome dodamo po prilici isti broj odraslih žena te uzevši u obzir starce i nekaku djecu, valja zaključiti, da je *parentela* Branislavljevića potkraj XI. st. imala više od hiljadu članova.

Ako je *genus* sastavljen od većeg broja rođaka, onda je taj veći broj rođaka raspodijeljen po različitim takvim rodbinskim grupama. Nekoliko takvih grupa, koje zajedno veže uspomena na isto porijeklo, pripadaju istom *genusu*. Takve su grupe u Dalmaciji bile proizvodno-potrošačke rodbinske zajednice, koje su se raspale i pripadnici koji su sačuvali još pravo raspolaganja nad nekretninama, nekada kolektivnom vlasništvu. A u zaostalim krajevima hrvatske države takve proizvodno-potrošačke jedinice — zadruga još postoje u to doba. Prema tome, *genus* latinskih isprava obuhvaća u Dalmaciji pripadnike više

<sup>226</sup> Rački, *Documenta*, str. 110 Vidi gore str.

<sup>227</sup> *Historia salonitana*, str. 74 (podčrtao O. M.): »s braćom i svojom rodbinom, koji su bili iz bratstva Kačića«. Nije potrebno naročito isticati, da izraz *parentela* kod Tome ima drugačiji sadržaj nego u zadarskoj ispravi Stanča Lapčanina (Smičiklas, *C D II*, str. 187) i u *Ljetopisu popa Dukljanina* (str. 97). Toma govori o *parenteli* Nikole Kačića te daje ovom nazivu uži smisao nego li Stančeva isprava. U ovoj se navode »*parentela* Lapcanorum« i »*parentela* nostra in Lapcu« tako da je ovdje *parentela* sinonim *genusa*, jer Trogirski dodatak spominje *genus Lapcanorum*. Ako tu razliku ne pripišemo nesigurnosti Tominoj, ona ipak ne pokazuje neko protivurjeđe. Za sedamdeset godina, koliko ih leži između ta dva izvora, a za još više između *Ljetopisa* i Tomine »Historije« naziv *parentela* oko Splita mogao je dobiti uži smisao od onoga, što ga je prije imao u Zadru i u Duklji.

<sup>228</sup> Valja staviti ozbiljne zamjerke prijevodu toga odlomka u *Ljetopisu popa Dukljanina* (izd. Maticе Hrvatske, Zagreb, 1950, str. 97), koji glasi »Čuvši to braća i sinovi i njihovi sestrići, skupe svu svojtu i krenu u Raguzij... te uđu u grad sa četrdeset ljudi pod oružjem« prema latinskom originalu: *Quod audientes fratres et filii ac nepotes eorum, congregantes omnem parentelam im unum, abierunt Ragusium et intraverunt in civitatem cum quadringentis viris in armis*« (sve podčrtao O. M.). Latinski *nepos* prevedeno je bez razloga sa *sestrić*, iako se na stranici pred ovom *consobrini* ispravno prevelo sa *sestrići*: za *parentela* se uotrijebilo neodređeni izraz *svojta*, iako *parentela* u tekstu ima točno određeno značenje rodbinske zajednice s vojnim karakterom; a latinski *quadringenti* ne znači četrdeset, već *četiristo*.

rodbinskih grupa istog porijekla — ostataka zadruga, a u ostalim krijevima hrvatske države — pripadnike više zadruga, povezanih istim porijeklom.

Do sličnog su zaključka stigli Rački i Mažuranić. Na kraju svoga rada *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka* Rački formulira svoje konačno mišljenje: »Stoga su »genera« latinskih, a »plemena« hrvatskih isprava i spomenika imenom Kačići, Kukari, Šubići, Čudomerići, Svačići i t. d. bila prava bratstva, i to glavna i najuglednija bratstva, iz kojih su župani i banovi birani«<sup>229</sup>. Mažuranić, koji se inače koleba u nazivima, upotrebljavajući naizmjenice bratstvo, rod i pleme kao sinonime, ispravno određuje bit te ustanove:

»Svagda se radi o većoj, sad o manjoj skupini obitelji, pod imenom zajedničkim bud prema mjestu, gdje obitavaju, topičnim, bud po zajedničkom kojem predniku, imenom dakle patronimičnim. Neke su skupine možda već podijelile svoju djedovinu među sobom, ali u mnogom pogledu još uvijek stoje one pod upravom ter nekom stegom zajedničkog starješine svoga roda, bratstva ili plemena. . . Ali je predstavništvo takova bratstva negda kud i kamo silno utjecalo na braću plemensku, jer je ono bilo i sudište bratinsko i upravna joj oblast i vojnička zapovjedna vlast, kad je valjalo na vojsku poći«<sup>230</sup>.

To je razlog, zašto bratstva zadržavaju također svoje vojne osobine poslije ustaljenja na određenom teritoriju. Još potkraj XI. st. bratstvo Branisavljevića u Duklji nastupa kao posebna vojna jedinica od četiri stotine naoružanih vojnika<sup>231</sup>.

Bratstvo je skup većeg ili manjeg broja zadruga ili njihovih ostataka, koje povezuje u jednu cjelinu predaja, da svi zajedno potječu od istog rodonačelnika, po kome se bratstvo obično naziva. Tko površno gleda, mogao bi prigovoriti, da nema razlike između očinskog roda i bratstva. Razlika je, međutim, vrlo velika. Očinski je rod apstraktan pojam, koji predstavlja jednu od općih zakonitosti u prvobitnoj zajednici, t. j. nužnost njezina razvitka. U bratstvu se ta opća nužnost razvitka prvobitne zajednice pokazuje kao konkretna pojava, uvjetovana konkretnim materijalnim uvjetima područja, na kojemu se razvijalo hrvatsko društvo.

Predaja o zajedničkom porijeklu zapravo odražava iste ekonomske interese određene grupacije ljudi, bez obzira da li je to potreba skupnog iskorištavanja zajedničkih sredstava za proizvodnju kao oranice, ispaše, šume i t. d.<sup>232</sup>, ili potreba što tješnjeg povezivanja zbog zaštite svojih posebnih interesa, koji nastaju kao posljedica klasnog raslojavanja<sup>233</sup>, kad više nema ko-

<sup>229</sup> Rad JAZU 99, str. 131. D. Janković (*Istorija država i prava naroda FNRJ*, I, str. 44—45) nije obratio pažnju ustanovi bratstva u Hrvatskoj pa je stoga primoran da upotrebljava neodređene termine »šira rodbina« ili »gentilni drugovi odn. članovi seoske općine«.

<sup>230</sup> *Prinosi* . . . , str. 84.

<sup>231</sup> *Ljetopis*, str. 97.

<sup>232</sup> Usp. *Poljički statut*, čl. 56 a, b, 57 i 59 a.

<sup>233</sup> S jedne strane je to solidarni interes pripadnika pojedinih bratstava, koja razvitkom hrvatskog društva zauzimaju ključne položaje u njegovoj upravi. To je posljedica procesa klasnog raslojavanja, tečajem koga su se ta imućna i ugledna bratstva uzdigla nad druga, podvrgnuvši ih svom utjecaju. S druge strane slabija bratstva u takvoj društvenoj formi nalaze podesno sredstvo, da se odupru progresivnim težnjama feudalne akumulacije, što ih plemstvo ostvaruje na njihov račun. Još 1560 turopoljski plemići smatraju potrebnim, da obnove ustanovu bratstva kao najsigurnije sredstvo u obrani protiv velike vlastele (B r e s z t y e n s k i, *Pravno-povjestni podatci o Turopolju*, Zagreb, 1892, str. 83).

lektivne proizvodnje i potrošnje. To znači, da bratstvo odgovara Engelsovu izrazu *Verwandschaft*, kojim on označuje ustanovu veću od rodbinske zajednice<sup>234</sup>, a neodređenim nazivima *cognatio* i *propinquitas*, što ih upotrebljavaju Cezar i Tacit. To su ustanove naroda, koji su se ustalili na određenom teritoriju poslije duljeg ili kraćeg razdoblja ratničkog života za vrijeme seoba.

Prema broju zadruga ili rodbinskih grupa, koja ga sastavljaju, bratstvo<sup>235</sup> obuhvaća područje jednoga ili više sela. I taj se teritorij obično naziva imenom toga bratstva. God. 1069 Petar Krešimir daje samostanu sv. Tome u Biogradu kraljevsku zemlju kod mjesta Rasohatica »do zdenca, koji se nalazi pokraj zemlje Mogorovića«<sup>236</sup>. Na više mjesta svoje darovnice Petar Crni spominje selo Tugare i Tugarane; on priča, kako su mu svi Tugarani kao cjelina — »omnes Tugarani« — osporavali dio teritorija, na kojemu je gradio samostan sv. Petra, te da je na kraju dobio parnicu, koju su oni podigli<sup>237</sup>. U jednoj ispravi iz 1106 navode se među svjedocima »presbiter Clemente de Srenina et omnes Srenani«<sup>238</sup>, a »villa et terra Serennine« — selo i zemlja Srenjina — postojali su u XVI. st. prema jednoj u to doba falsificiranoj ispravi<sup>239</sup>. Predmet spora Bone, nadstojnice samostana sv. Tome u Belgradu, s Glamočanima 1164 je neko zemljište u Mokranima »pokraj zemlje Mogorovića«, jer Glamočani tvrde, da ono njima pripada »ex nostra propinquitate«<sup>240</sup>. God 1177 spominje se u Bilama »područje Kukara«<sup>241</sup>. Interesantna je isprava, sastavljena u Za-

<sup>234</sup> *Der Ursprung der Familie*, str. 137. U spisu *Die Mark* (nav. djelo, str. 63) Engels izrazom *Geschlecht* naziva skup rodbinskih zajednica (*Familie*), koje se naseľavaju u istom selu. Engelsova misao o tome, da su takve grupacije bile *gentes* (*Der Ursprung der Familie*, str. 155), t. j. analogne grćkom ili rimskom *gensu*, utoliko je toćna, ukoliko se odnosi na izvjesne germanske narode, koji su se naselili u Galiji, poslije seobe, koje *razmjerno nisu dugo trajale*, kao na pr. Alamani. Ali sam je Engels nesiguran, kad dopušta da bi se moglo diskutirati o tome, da li je *genealogia* Alamana *gens* ili ne. Svakako, bila bi pogreška, kad bi se Engelsovo mišljenje o germanskom »gensu« ili »Geschlechtu« smatralo šablonom i kao takvo primijenilo na društveno uređenje Hrvata, koji su se razvijali pod drugaćijim materijalnim uvjetima. Dugo razdoblje seoba imalo je za posljedicu ućvršćenje vojnih oblika društvene organizacije; šumovit i moćvaran kraj sa slabom zemljoradnjom, u kojemu su se naselili, zahtijevao je povezivanje većeg broja ljudi u društveno-ekonomske jedinice, nego što je to bio slućaj u civiliziranoj Galiji; vojnićka razvrstanost po odredima još je ostala, što se vidi po nazivu državnih organa — satnika (u izvorima *setnic*, *sitnic*, *setenic*, *setinic* — Raćki, *Documenta*, str. 80, 82, 84 i 90; Novak, *Kartular*, str. 215, br. 5, 216 br. 16, 218 br. 25, 221 br. 54, 223 br. 75 i 232 br. 105).

<sup>235</sup> Još jedan razlog govori za to, da upotrebljavamo naziv bratstvo. Ima dosta izvora, koji spominju bratstvo i braću u smislu agnatske rodbine, ali, koliko je nama poznato, nema podataka, da bi se u hrvatskim ispravama — za razliku od ruskih — upotrebljavao izraz »rod« s takvim znaćenjem. Čl. 31. Vinodolskog statuta ima tu rijeć, ali ne u smislu agnatske rodbine: »Ošće: ako bi ki ubil nikoga kmeta ili od roda kmet« što u današnjem jeziku glasi: »Ako bi tko ubio nekog kmeta ili koga od roda kmetskoga...« (Kostrenćić, *Vinodolski zakon*, Rad JAZU 227, str. 150 i 168; Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, str. 110 i 111; podcrtao O. M.).

<sup>236</sup> Raćki, *Documenta*, str. 75.: »usque ad puteum, qui manet iuxta terram Mogorovići« (podcrtao O. M.)

<sup>237</sup> Raćki, *Documenta*, str. 127. i sl.

<sup>238</sup> Smićiklas, *C D II*, str. 17.

<sup>239</sup> Raćki, *Documenta*, str. 114.

<sup>240</sup> Smićiklas, *C D II*, str. 100: ... »iuxta terram Mogorovići«.

<sup>241</sup> Barada, *Postanak hrvatskog plemstva*, str. 209, bilj. 45 ... »territorium Cucarorum«.

dru 1183, kojom Stanče Lapčanin uređuje imovinske odnose s Predihom, kojega je usvojio kao brata — »fratrem adoptivum«. Svrha je tog čina, kako to proizlazi iz isprave, da Stanče i Prediha zajednički posjeduju Stančeva očinska i majčinska dobra — »bona paterna et materna«. To dokazuje, da je Stanče individualni vlasnik sredstava za proizvodnju, koja je naslijedio od svojih roditelja i koja želi uživati s Predihom. Ali Stanče također ističe u ispravi, da je Prediha tim činom postao sudionik nekih drugih dobara. Stanče svečano izjavljuje: »Od onoga, što je bilogdje *zajedničko od bratstva Lapčana*, ti i tvoja baština ima i mora uvijek imati isti dio kao i ja, tako od crkava kako i *od drugih posjeda*«<sup>242</sup>. Ta isprava dokazuje, da je bratstvo imalo svoje posjede, koji su se razlikovali od individualnog vlasništva pojedinih njegovih pripadnika.

U ispravi pape Celestina III. od 1192 riječ je o »čitavom području Kremena«<sup>243</sup>. Na njemu stanuje bratstvo Kremeničana, koje Poljički statut u XV. st. još spominje kao takove<sup>244</sup>. God. 1238 Dragoslav i Petar Kačić svjedoče u Zadru, da su bili prisutni, kad je samostan sv. Krševana bio opet uveden u posjed zemljišta u Kokićanima, koje se nalaze »na jednoj strani pokraj zemljišta našeg bratstva Kačića, a na drugoj strani pokraj zemljišta Lapčana«<sup>245</sup>.

Krvna je veza, prema Poljičkom statutu, u XV. st. određena rodbinstvom po ocu. Stoga se u njemu govori o »sinovima od oca«<sup>246</sup>, koji su među sobom »braća prisna«<sup>247</sup>, za razliku od brata »ne prem prisnoga«, koji je pripadnik istog »bratstva«<sup>248</sup>. Ta »ne prem prisna« braća su »vrvni«<sup>249</sup>, a također i »bližni«<sup>250</sup>, »bližiki«<sup>251</sup>, »bratja daona«<sup>252</sup>. U čl. 100 c Poljičkog statuta nalazi se odredba, koja pokazuje, da je u nekim slučajevima agnatska veza između bližika još uvijek jača od krvne. Ako udovici umre njezin jedinac sin, onda prema gornjem članu ona ne može naslijediti ništa od pokojnog sina, iako nema druge djece, već nasljeđuju njegovi »bližici« — agnatska rodbina<sup>253</sup>.

U »Zakonu o kolovai«, t. j. u odredbama o gradnji dovodnih kanala za mlinove, spomenut je slučaj spora, koji može nastati s obzirom na gradnju

<sup>243</sup> Smičiklas, C D II, str. 187: »... quod ubicumque aliquid comune est *de parentela Lapcanorum* tam de ecclesiis quam etiam de aliis possessionibus, tu et tua hereditas partem eandem habet et habere debet sicut ego semper. Nam quando edificare cepimus *cum parentela nostra in Lapço* in honore sancti Johannis Baptiste ecclesiam, tu Predicha ad collectam partem dedisti sicut omnes« (podcrtao O. M.)

<sup>244</sup> Kao gore, II, str. 251: »... totum territorium de Kremene«.

<sup>244</sup> »Bratstvo Kremeničana« izričito je spomenuto u Kapitululu sitajskom, koji se nalazi samo u rukopisima b, c, d, i e Poljičkog statuta (po Jagiću, *Poljički statut u Statuta lingua croatica conscripta*, str. IX. i sl.), jer je odnosni list glavnog rukopisa nestao.

<sup>245</sup> Smičiklas, C D IV, str. 46: »... que terre sunt posite ex una parte iuxta terras nostre parentele Caciquorum, ex altera uero parte iuxta terras Lapčanum...«.

<sup>246</sup> Čl. 33, *Statuta lingua croatica conscripta*, str. 44;

<sup>247</sup> Čl. 36 a, kao gore, str. 49.

<sup>248</sup> Čl. 36 b, kao gore.

<sup>249</sup> Čl. 36 c, kao gore, str. 49 i 70.

<sup>250</sup> Čl. 36 a i 78 c, kao gore, str. 49 i 86.

<sup>251</sup> Čl. 33, kao gore, str. 44. Usp. *Vinodolski zakon*, čl. 31 i *Statut Vrbanski*, b,

čl. 1, kao gore, str. 12 i 148.

<sup>252</sup> Čl. 62, kao gore, str. 70.

<sup>253</sup> Kao gore, str. 102.



»meu bratjeom ali inom družinom vrvitjeom«<sup>254</sup>. Više se puta spominje *vrv* u vezi s diobom šume, koja je zajednička nekom selu<sup>255</sup>. Po tom se propisu vidi, da tada još postoji osnovno shvaćanje vrvi kao ekonomskog skupa šire rodbine. On određuje, da se u selu, koje namjerava dijeliti šumu, najprije utvrdi, koje su vrvi, t. j. skupovi daljih rođaka. Kad su vrvi utvrđene, onda se šuma dijeli prema njima, a ti pojedini dijelovi šume — u samoj vrvi — raspodjeljuju se »po miri od glav i podvornicj i plemenjšćine«, t. j. prema glavama i okućnicama i plemenštinama. Svršetak tog člana pokazuje, da je propis sastavljen u doba, kada taj stari društveni oblik nestaje, jer je također predviđen slučaj, da se »ne zna ni se može znati vrvi meu sobom od plemenjšćine«<sup>256</sup>.

Za kasnije prepisivače Poljičkog statuta naziv *vrv* postaje potpuno nerazumljiv; on ne odražava nikakav konkretni društveni sadržaj u vremenu, kada oni rade. Stoga u rukopisima Poljičkog statuta iz XVIII. st. ima različitih promjena s više ili manje smisla na mjestima, gdje se u glavnom rukopisu nalazi riječ *vrv*. Tako za izraz »ali vrvnoga« u čl. 36. c čitamo »virnoga«<sup>257</sup> ili »parvoga«<sup>258</sup>. »Vrvj i dio« u formulaciji čl. 59 a iz glavnog rukopisa zamijenjena je u drugim rukopisima izrazom »prav dijeo« ili »parvi dijeo«<sup>259</sup> ili »karv i dijeo«<sup>260</sup>. Kad u istom čl. 59 a stoji »vrvi«, onda se u drugim rukopisima može čitati »po pravdi«<sup>261</sup> ili »po varsi«(!)<sup>262</sup>, a gdje bi trebalo da stoji »vrvj«, piše »parvo«<sup>263</sup>, »pravo«<sup>264</sup> ili »var«<sup>265</sup>. Mjesto »vrvitjea« iz čl. 62 nalazi se »varovitjea«<sup>266</sup>, a mjesto istoga termina u čl. 80 a »virnom«<sup>267</sup>.

Jagić ovako tumači tu zbrku: »Malo ne svagdje, najbolje je i najispravnije ono čitanje, što ga daje rukopis, a odstupanje onih drugih tekstova dokazuje samo toliko, da potonji prepisači, eda bi dotjerali do kakova-takova smisla, mijenjahu i izvračahu riječi i izreke, nagađajući svak po svome, što bi ono moglo značiti«<sup>268</sup>.

Te promjene pokazuju, da je u XVIII. st. naziv *vrv* bio prepisivačima nerazumljiv; spomen na *vrv* kao na vezu između šire rodbine potpuno je nestao. U to doba rodbinska se veza u vladajućoj klasi odražava u pojmu plemena. Stoga je u XVIII. st. pleme u Poljicama oznaka za porijeklo te je istovetno s kućom (domus), što proizlazi iz »*Ispisagnja prisvitle gospode Provincie Pogliške godischia 1778*«<sup>269</sup>.

<sup>254</sup> Čl. 80 a, kao gore, str. 87.

<sup>255</sup> Čl. 59 a, kao gore, str. 65—66.

<sup>256</sup> Kao gore, str. 66.

<sup>257</sup> Rukopisi b<sup>2</sup> i e<sup>2</sup> iz god. 1762. Rukopise označujem prema Jagiću, *Poljički statut*, kao gore, str. IX. i sl.

<sup>258</sup> Rukopisi b i e iz g. 1762.

<sup>259</sup> Svi rukopisi.

<sup>260</sup> Rukopis b<sup>2</sup>.

<sup>261</sup> Rukopisi a (iz g. 1738), b, c (od g. 1781—1796), d (iz god. 1785.) i e

<sup>262</sup> Rukopisi a, b<sup>2</sup> i e<sup>2</sup>.

<sup>263</sup> Rukopis a.

<sup>264</sup> Rukopisi b, c, d, i e.

<sup>265</sup> Rukopis a.

<sup>266</sup> Rukopisi a, b<sup>2</sup> i e<sup>2</sup>.

<sup>267</sup> Rukopisi b<sup>2</sup> i c<sup>2</sup>.

<sup>268</sup> Jagić, *Poljički statut*, kao gore, str. XI.

<sup>269</sup> Dodatak rukopisu e kao gore, str. 129 i sl.

Iz odredaba Poljičkog statuta, dakle, izlazi, da je u XVIII. st. već nestao spomen na vrv kao društvenu ustanovu. Od nje je ostao naziv bez sadržaja, što ga prepisivači kojekako tumače. U XV. st. vrv još postoji, on je još živa ustanova, koja označuje agnatsko rodbinstvo. Taj ostatak njezinih nekadanjih funkcija ipak ne odgovara potpuno onom značaju, koji je vrv imala u prošlosti. Ona postepeno nestaje, što se vidi po tome, da u XV. st. u Poljicima ima sela, gdje još ima vrvi, ali i takvih, gdje vrvi više nema<sup>270</sup>. Takva su vjerojatno nova sela, koja su nastala množenjem stanovništva u Poljičkoj župi i cijepanjem bratstava, u doba, kad teritorijalni momenat prevladava nad rodbinskim. Ali spomenuti član 59 *a* pokazuje, da vrv, ukoliko još postoji, nije izgubila povezanost sa zemljištem kao sredstvom za proizvodnju. On određuje, da se zajednička šuma jednog sela mora najprije dijeliti prema vrvima. Još u XV. st., dakle, pokazuje se arhaička povezanost između rodbinskog momenta u vrvi i zemljišta, što je osebina svih rodbinskih grupa u društveno-ekonomskoj formaciji prvobitne zajednice. Na taj se način ističu dvije strane jednoga jedinstvenog odnosa — vrvi. Taj se jedinstveni odnos tečajem razvitka raščlanio: vrv, koja ga je prije označavala u cijelosti, sada je svedena na rodbinske odnose, koji su širi od onih, koji povezuju pripadnike pojedinih rodbinskih zajednica — zadruga. A teritorijalni elemenat, koji je nekada bio njezin sastavni dio, odvojio se od rodbinskog i postao sastavni dio novih, rodbinsko-teritorijalnih ustanova — župa, koje imaju političko-upravni karakter.

Istovetnost *vrvi* i *zemlje* kao proizvodnog sredstva, što su ga nekad iskorištavali svi njezini pripadnici, pokazuje, da se u tom slučaju radi o prvom obliku *rodbinsko-teritorijalne* zajednice — seoskoj općini. Sačinjavaju je bratstvo kao rodbinska grupa hrvatskog društva zajedno s teritorijem, koje ono eksploatira<sup>271</sup>. To je selo, u kojemu stanuju villani — slobodni seljaci<sup>272</sup>. »Najčvršćim vezom svih žitelja ove zajednice — kako je to Rački točno zapazio — bijaše zajednička imovina njihova; to bijaše »občina« naprotiv baštini, djedini ili imovini pojedinaca«<sup>273</sup>.

To je prva faza procesa, za vrijeme kojega od rodbinsko-vojničkih grupa, na koje su se Hrvati dijelili prilikom svoje stabilizacije, nastaju najprije *rodbinsko-teritorijalne* zajednice — seoske općine (s naglaskom na rodbinstvu), kod kojih prevladava proizvodnja. One se povezuju u *rodbinsko-teritorijalne* zajednice — župe (s naglaskom na teritorijalnosti), koje vrše političke, a ne proizvodne funkcije. Župe će u većini slučajeva posve izgubiti rodbinski karakter u prilog teritorijalnom. To je slučaj s Poljičkom župom; ona je vjerojatno rezultat političkog povezivanja triju *rodbinsko-teritorijalnih* župa Ti-

<sup>270</sup> Čl. 59 *a*, kao gore, str. 66.

<sup>271</sup> Grekov, o. c. (str. 72 i sl.), priklanja se mišljenju, da je u ruskom društvu XI—XII. st. »mir« na sjeveru, a »vervj« na jugu bio naziv za seosku općinu.

<sup>272</sup> Rački, *Documenta*, str. 53, 128, 163, 165, 171, 172. Vrlo je vjerojatno, da je naziv *villanus* za slobodna seljaka u ranofeudalnoj Hrvatskoj potekao od latinskog naziva za seosku općinu *villa*, samo što za to nemamo dokaza u suvremenim ispravama. U ispravama iz XII. st. susreće se naziv *villa* za selo (Smičiklas, *CD II*, str. 10, 11 i 180). Grekov (o. c., str. 294), smatra, da su *villani*, o kojima govori Vislički statut Kazimira Velikoga iz XIV. st., slobodni pripadnici seoskih općina, koji tek u daljem razvitku postaju kmetovi.

<sup>273</sup> Rački, *Nutarnje stanje...*, Rad JAZU 99, str. 113.

šemira, Limića i Kremeničana u jednu političko-upravnu cjelinu, uvjetovana konfiguracijom tla, na kojem su ta bratstva stanovala.

Na čelu bratstva, odnosno seoske zajednice, nalazi se glavar. Takav je glavar bio po svojoj prilici Prodan, koji zastupa Tugarane u parnici s Petrom Crnim<sup>274</sup>, Boža, koji je zajedno sa svojima *parentes* prodao ovome zemlju<sup>275</sup>, Većemir, koji zajedno sa sinom Črnjugom i svojima *parentes* svjedoči kod nakupa zemlje<sup>276</sup>, Strezina, župan bibrirski, koji je zajedno sa svojima *parentes* izgubio parnicu protiv samostana sv. Ivana u Belgradu<sup>277</sup>, Pribineg, koji ovom samostanu zajedno sa svojima prodaje zemlju<sup>278</sup>, u XII. st. vjerojatno Nikola Kačić, za kojega se zna, da rukovodi jednim ogrankom toga bratstva<sup>279</sup>. Kad g. 1177 ili 1178 poglavar otoka Raba zahtijeva od svećenika, koji se nalaze na čelu zadruga, da mu polože račun o svome poslovanju, onda on vrši jednu od funkcija, koje su nekada vjerojatno pripadale glavaru bratstva<sup>280</sup>. Glavari bratstva bili su u Poljičkoj župi u drugoj polovici XV. st. Mikula Desić<sup>281</sup>, Jurko Budačić<sup>282</sup>, Frane Kovačić i Matija Ugrinović<sup>283</sup>. Ako u XVII. st. sela u Poljicima imaju svoje knezove<sup>284</sup>, onda to može biti ostatak prvobitne rodbinske organizacije. Stara forma glavara bratstva odnosno seoske općine pokazala se podesnom — u spečifičnim materijalnim uvjetima razvitka Poljičke župe pod mletačkom vlašću — da označi novi sadržaj, koji odgovara onom obliku klasnih odnosa, koji su ondje vladali.

Bosanske isprave sadrže dosta podataka o tome, da su rodbinske zajednice imale svoje glavare<sup>285</sup>. U spomenutoj ispravi Stjepana Kotromanića, izdanoj u Milama oko g. 1322, navode se kao svjedoci »tep'čije Radoslav' i s' bratiom', knez' Dabiša i s' bratiom', knez' Dragoš' i s' bratiom', knez' Dabiša i s' bratiom', knez' Dragoš' i s' bratiom' i župan' Kr'kša i s' bratiom'; ot Zagorija župan' Poznan' i z' bratiom'«. Poslije njih slijedi još sedam knezova, župana i čelnika svi »i z' bratiom'«<sup>286</sup>.

<sup>274</sup> Novak, *Kartular*, str. 215 br. 6.

<sup>275</sup> Kao gore, str. 216 br. 16

<sup>276</sup> Rački, *Documenta*, str. 153.

<sup>277</sup> Kao gore, str. 164.

<sup>278</sup> Kao gore, str. 173.

<sup>279</sup> Arcidakon Toma, *Historia salonitana*, str. 74.

<sup>280</sup> Smičiklas, *CD II*, str. 150 i 151: »... episcopo subiacent de omnibus rationibus, quas comiti facere debuerunt«.

<sup>281</sup> *Statuta lingua croatica conscripta*, str. 41.

<sup>282</sup> Kao gore, str. 99.

<sup>283</sup> Kao gore, str. 113.

<sup>284</sup> Kao gore, dodatak 1 (str. 116) bilježi rezultate narodne skupštine, koja se sastala, da donese propise o progonjenju nekih zločina, a sadrži i potpise jamaca, koji odgovaraju za svoja sela. Među njima su seoski knezovi, koji se kao predstavnici svojih sela spominju na kraju dodatka. Zbor, koji su 7. XII. 1776 sastavljali veliki knez Poljica, veliki vojvoda, četiri prokuratora, »dvanajest katunara aliti knezova od dvanajest selaa(!)«, vikar i župnici, odredio je, da se provede popis plemstva tako, da »svaki mnogo poštovani kurat s gospodinom knezom od sella imadu virno i pod pečat svoje czarque pridati stare karte i sva imena allitivam plemena, koja se nalaze u svoj selli« (isto, str. 130, podcrtao O. M.).

<sup>285</sup> U bosanskim se ispravama iz XIV. st. ponavlja stereotipna formula *i s' bratiem'*, da se označi rodbinsku zajednicu, glavar koje sudjeluje kao pristav ili kao svjedok. Stoga, nije moguće odrediti, kada se radi o glavaru bratstva, a kada o domaćinu zadruge.

<sup>286</sup> Thallóczy, o. c., str. 403; faks. između str. 430 i 431.

God. 1323 Berislav Skočić »(s') svoimi voiněmi s [in]'mi« uvode na polovicu svoga posjeda kneza »Beroč Dobr'[kov]iča i s' nega bratiem'«, koji su ovima dali »u dēdinu u vėki vėkoma emu i ega ostalomu«. Tom su činu prisutni kao pristavi »Stěpan Ěr'čić i s' bratiem od' [Zejm'lni]ka«, »Radoslav Čav'lovi(!) i s'bratiem' od' Zem'l'nika«, »Toloe Vratislavič' i s' [b]ratiem' od' bratie«<sup>287</sup> i dvanaest svjedoka, »Vl'č[']ko Mat[ě]vič«, »Hotěn' Eževič'«, »M[il]eta Vojh'nič'«, »Boleslav' Zovėnovič'«, »[Pr]ibislav' Kalinič'«, »Dobrogost' Rad[o]gostič'«, »Mr'deša Ig'novič'«, »P[r]'voněg' Tolislavič'«, »Vl'k' Ug'rinič'«, »Danilo Rodovič'«, »Tolislav' kaz'n'c'« i »Lubeslav' Mar'kovič'« — svi »i s' bratiem'«<sup>288</sup>.

Isto se ponavlja i u drugim bosanskim ispravama iz prve polovice XIV. st.; gdjegod nastupaju svjedoci, oni u golemoj većini vrše tu funkciju kao glavari rodbinskih zajednica<sup>289</sup>.

God. 1366 bosanski ban Tvrtko daruje u Rami pod Prozorom vojvodi Vukcu Hrvatiniću grad »Sokol' s' v'som' Plěvo[m]'«. Tom su činu prisutni kao svjedoci »dobri Bošnjane: knez' Vlaj Dobrovoevič' i s' bratiom', kaznc'(!) S'n'ko i s' bratiom', župan' Crn'ug' i s' bratiom', župan' Branko Pribinič' i s' bratiom', tep'čić Vl'čihna i s (!) bratiom', knez' Vlatko Obrinovič' i s' bratiom', tep'čić Milat' i s (!) bratiom'; a to Usore svēdoci: voevoda Vvr'tko i s' bratiom', kazn'c' Stěpoe Čal'ničić' i s' bratiom', te[p']čić Sladoe Divošević' i s' bratiom'; a ot Luž'c' svēdoci župan' Stěpko Vl'kovič' i s' bratiom', župan' Mil'těn' Hr'vatinič' i s' bratiom'«<sup>290</sup>.

Na drugoj strani Hrvatske, u Draganićima, g. 1433, dakle već u XV. st., Odrjen, sin Ivanov, prodaje Stjepanu Ilijiću i njegovim sinovima Kušeti, Blažu i Jureti zemlju, kojoj su međaši »Jure Fabjenišč' z' bratiju«. U ispravi se napominje, da ju je Odrjen ponudio »nu svu meju bratiju bliž'nu i dal'nu prije kupa Štifanova«. Ista terminologija, kao i u Poljičkom statutu, upućuje na to, da bratstvo još postoji kao rodbinska veza. A završetak isprave: »Va to vrime biše župan Marko u plemeni« pokazuje, da je u Draganićima postojala također rodbinsko-teritorijalna organizacija — župa, koja u hrvatskim ispravama nosi naziv — pleme<sup>291</sup>. To je dalji primjer, kako se u rodbinsko-teritorijalnom kompleksu seoske općine razlikuju rodbinska i teritorijalna komponenta, koje se odvajaju. Bratstvo ostaje rodbinska grupa, koja još podržava vezu sa zemljom kao proizvodnim sredstvom, a njegova se političko-teritorijalna komponenta povezuje s drugima u poseban oblik — rodbinsko-teritorijalnu župu ili »pleme«.

<sup>287</sup> Udara u oči ova formula, koja odskače od drugih i koja ima smisao *braćine braće*, t. j. širega kruga srodnika od onih, koji su navedeni uz ostale glavare rodbinskih zajednica.

<sup>288</sup> Cit. prema faksimilu u Thallóczy, o. c., između str. 430. i 431.

<sup>289</sup> Usp. dvije isprave Stjepana Kotromanića, od kojih je jedna izdana knezu Grguru Stipaniću poslije 1323, a druga knezovima Vuku Vukoslaviću i bratu mu Pavlu g. 1331, i dvije isprave kneza Vladislava, izdane knezu Vlatku Vukoslaviću oko 1353 (Thallóczy, o. c., str. 406, 408, 409 i 410).

<sup>290</sup> Cit. prema faksimilu u Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije*, dio II., Zagreb, 1952, str. 115.

<sup>291</sup> Kao gore, str. 135 (podcrtao O. M.). Iako ta isprava izričito ne navodi, da je mjesto događaja u Draganićima, druga kupoprodaja između Odrjena na jednoj, a Kušete Stefanića i brata mu Blaža na drugoj strani, pokazuje da se radi o pripadnicima te župe (Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, str. 139—140); »pleme bosilevsko« (isto, str. 230).

Povećanje broja stanovništva po pojedinim naseljima vodi do stvaranja novih zaselaka i sela. Nema više jedinstva *ekonomskog* teritorija, koji se eksploatira, ali je još živa uspomena na *vrv*, koja ih je nekada povezivala u jednu ekonomsko-rodbinsku cjelinu. S nestankom političko-teritorijalne komponente ostaje u vrvi samo rodbinska. Teritorij ne predstavlja više ekonomsku, već političku vezu svih sela i zaselaka, koji se nalaze na njemu. A glavni organizator te političke veze je klasni interes uglednijih grupa, koje se uzdižu ekonomski i politički nad slobodno seljaštvo i koje izgrađuju političko-pravne forme svoje ekonomske prevlasti. Takve su grupe na pr. pripadnici »XII. plemena« ili, kasnije, »vlastela« u Poljicima<sup>292</sup>

Za klasnog raslojavanja i stvaranja novih političkih oblika nestaje uspomena na samu *vrv*<sup>293</sup>, a ostaje samo bratstvo kao njezina rodbinska komponenta. Pojedina sela su povezana političkom vlašću, koja u svojim težnjama i organizaciji odražava interese društvenog sloja, koji se ekonomski uzdigao nad ostale pripadnike neke teritorijalne cjeline. Stoga župe u drugoj fazi svog razvitka — kao *političko-teritorijalne* jedinice bez rodbinskog karaktera — predstavljaju klicu državnih oblika. Oni nastaju, kad se više teritorijalnih župa poveže zajedno u jedan cjeloviti teritorij kao proizvod istih interesa, koji su zajednički vladajućim slojevima u pojedinim župama.

Samo više različitih konkretnih razvojnih oblika, koji postoje u isto vrijeme, mogao je biti povod činjenici, da se dosada nije moglo dati jedan jedinstveni pojam o hrvatskoj župi. To je uzrok, što se Rački uzaludno mučio, kako bi uveo bar nešto reda u tu prividnu zbrku: »Župa naime znači: pleme i rod, onda priedjel, koji pleme zauzima u zemlji, napokon općinu plemena i roda u istom priedjelu. Prvo je značenje župe genetičko, drugo mjestno, treće upravno... Da su župe po plemenih podijeljene bile, potvrđuje donekle i tiesan jim obseg. Na prostoru od hrvatske zapadne visočine do Neretve spominje se do blizu 30 župa«<sup>294</sup>.

Za XI. je stoljeće u zbirci isprava Račkoga navedeno dvadeset i tri takvih »župa«. Sumnjivi su podaci o trima od njih: »luppa, quae fuit sub alpibus«, t. j. Podgorska, onda Bužanska i Bočačka, jer ih spominje jedna navodna Krešimirova isprava iz g. 1070, za koju je Šišić dokazao, da je bila krivotvorena u XIV. stoljeću<sup>295</sup>. Jedanaest je navedeno kod Porfirogeneta kao županije — upravne jedinice hrvatske države u X. st.: Livanjska<sup>296</sup>, Cetinska<sup>297</sup>, Imot-

<sup>292</sup> *Statuta lingua croatica conscripta*, Poljički statut, čl. 21, 23, 24, 55 a, 91, dodatak 4 i 6.

<sup>293</sup> Analogan je bio proces, kojim je *vrv* nestala u Rusiji. Presnjakov (*Lekcii po ruskoj istorii*, sv. I., str. 35, cit. po G r e k o v, o. c., str. 73) smatra, da je taj termin počeo nestajati već u XI—XII. st.: on više nije bio pogodan, jer je nekada značio širu zajednicu rođaka te nije više odgovarao teritorijalnoj zajednici, u koju ulaze i oni, koji nisu povezani rodbinstvom.

<sup>294</sup> *Nutarnje stanje*... Rad JAZU 99, str. 105.

<sup>295</sup> *Priručnik*, I, str. 632 i sl.

<sup>296</sup> »Zelimirus iupanus Cleunae« 892 (R a č k i, *Documenta*, str. 16) i »Dobrilus comes Cleunensis« 1076 (isto, str. 106).

<sup>297</sup> »iuppa Cetina« 1075 (kao gore, str. 117); »Dragomir iupanus de Cetina« 1069 (isto, str. 74), »Pribinus comes cetinensis« ili »Pribinus cetinsticus« 1076 i 1078 (isto, str. 106 i 117) i »Visenus zetinsticus« 1088—89 (isto, str. 149).

ska<sup>298</sup>, Plivska<sup>299</sup>, Psetska<sup>299</sup>, Kliška<sup>300</sup>, Bribirska<sup>301</sup>, Ninska<sup>302</sup>, Kninska<sup>303</sup>, Sidraška<sup>304</sup> i Lučka<sup>305</sup>. Porfirogenet spominje još u X. st. poseban teritorij pod banskom upravom, sastavljen od Krbave, Like i Gacke<sup>306</sup>. Od ove tri župe možda je Krbava postala županijom, obuhvativši ostale dvije, jer se u ispravama XI. st. među hrvatskim odličnicima govori samo o krbavskim županima

<sup>298</sup> U latinskim ispravama zbirke Račkoga nema dokaza za tu županiju.

<sup>299</sup> U latinskim ispravama nema dokaza za Plivsku i Psetsku županiju.

<sup>300</sup> »Leledragus iupanus Clissae« 892 (kao gore, str. 16).

<sup>301</sup> »Budec postelnic berberisticus iupanus« 1069 (kao gore, str. 73), »Cerminicus breberscicus« 1070 (isto, str. 82), »Stresigna brebersticus«, 1078, 1080 i 1088—89 (isto, str. 117, 149, 162, 164 i 172).

<sup>302</sup> »Bolemir, iupanus nonensis« 1029 (kao gore, str. 38), »Adamizus nonensis iupanus« 1062, 1069 i 1078 (isto, str. 62, 73, 90, 95, 115 i 117), »Desina nonensis iupanus« 1070, (isto, str. 82) i »Jurra nonensis iupanus« 1080 (isto, str. 164).

<sup>303</sup> »Jurina tenenticus« 1076—78 (kao gore, str. 113).

<sup>304</sup> »Jurana iupanus de Sydraga« 1059—60 (kao gore, str. 52, 54 i 60), »Petrus iupanus de Sidraga« 1069 i 1072 (isto, str. 74 i 91), »Mutimir sidrascicus« 1070 (isto, str. 82), »Lubomir iupanus de Sidraga« 1074 (isto, str. 167).

<sup>305</sup> »Livanegus, iupannus de Luca« 1059 (kao gore, str. 52 i 54), »Uilkizus iupanus de Luca« 1062 i 1069 (isto, str. 62 i 73), »Uekemir Luce iupanus« 1070 (isto, str. 81), »Cusma iupanus Luce« 1070 (isto, str. 85) i »župan v Luce Prb'nebg« između 1076 i 1089 (isto, str. 488; Štefanić, *Opatija sv. Lucije u Baški*, 1936, str. 7).

<sup>306</sup> Tradicija hrvatske historiografije traži, da se Gacka, Lička i Krbavska župa smatraju županijama, t. j. upravnim jedinicama hrvatske države (usp. Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 673; *Priručnik I*, 1, str. 652). Za to nema baš nikakvih argumenata. Često se Konstantin Porfirogenet uzima za svjedoka, da je u X. st. hrvatska država imala četrnaest županija. Međutim u *De administrando imperio* XXX (Rački, *Documenta*, str. 400) razlikuje on *jedanaest županija od posebnog teritorija* pod banskom upravom: »Njihova (t. j. hrvatska — O. M.) je zemlja bila podijeljena na *jedanaest županija*« — Livanjsku, Cetinsku, Imotsku, Plivsku, Psetsku, Klišku, Bribirsku, Ninsku, Kninsku, Sidrašku i Lučku. Porfirogenet zatim odvojeno govori o tome, da »njihov (t. j. hrvatski — O. M.) ban vlada nad Krbavom, Likom i Gackom«. Time što ističe, da županija ima samo jedanaest, on očito želi reći, da Grčka, Lika i Krbava *nisu* županije, jer bi ih u tom slučaju bilo *četrnaest*. S političko-upravnog stanovišta svjedoči on, da su one sastavljale jedno jedino područje. Ako Gacka, Lika i Krbava nisu bile županije, onda su mogle biti samo oblici prethodnog stupnja razvitka, t. j. teritorijalne župe, koje su se ili nekada same udružile pod zajedničku političku vlast, ili je to provela država. U Porfirogenetovo doba, dakle, t. j. u X. st. te su tri župe bile jedno posebno upravno područje. Treba pitati, na li u XI. st. ima dokaza za to da su one promijenile svoj status. Za Gacku to možemo bez daljega isključiti. U IX. st. je ona već bila župa (*Guduscani* u *Einhardi Annales* i u *Vita Hludovici imp. c. XXXII*, cit. u Rački, *Documenta*, str. 320 i 322), u X. st. spominje je kao takvu Porfirogenet, a poslije toga u ispravama nema podataka o njoj, kao što ih nema o Vinodolu i Modruši, iako su ti krajevi također dio hrvatske države. Isto tako nema prije XIV. st. podataka ni o Ličkoj župi, osim kod Porfirogeneta (potvrda Petra Krešimira iz g. 1070, u kojoj se navodi »iuppa Licche« falsifikat je XIV. st.), a za Krbavsku se u XI. st. samo dva puta spominje njezin župan. U ispravama se na više mjesta spominju poljički, dridski i zagorski župani, ali njihova područja ipak nisu bile županije. Ali se ne može unaprijed isključiti mogućnost, da je u XI. st. Krbava mogla postati županijom tečajem razvitka uprave u hrvatskoj državi i da su Lika i Gacka bile župe u njoj. Ne može se a priori odbiti mišljenje, da su sličan status kao Vinodol, Modruša i krajevi sjeverno od Gvozda mogle imati u XI. st. Imotska, Plivska i Psetska županija, o županima kojih nema spomena u dosada poznatim latinskim ispravama iz tog razdoblja, to više, što nam baš ništa nije poznato o nadležnosti i funkcijama hrvatskih banova u XI. st., koje bi trebalo tumačiti također sa stanovišta onih područja, koja administrativno nisu obuhvaćena u županijama.

Desimiru i Desili<sup>307</sup>, a ne spominju se lički i gacki župani. Osim toga, u drugoj polovici XI. st. Neretljanska je oblast sastavni dio hrvatske države, te je Rački prikazuje kao Morsku županiju<sup>308</sup>.

Ostaje, dakle, još pet »župa«, — Dridska<sup>309</sup>, Zagorska<sup>310</sup>, Poljička<sup>311</sup>, Zastobrska<sup>312</sup> i Zatinska<sup>313</sup> — kojih je teritorij obuhvaćen u onom upravnih jedinica hrvatske države. Drid, Zagorje kod Trogira i Poljice nalaze se na te-

<sup>307</sup> Župan Desimir »corbausticus« 1078 (kao gore, str. 115 i 117) i »župan Desila Krbave« između 1076 i 1089) isto, str. 488; Štefanić, o. c., str. 7).

<sup>308</sup> Rački, *Documenta*, str. 512, vox Morska. Nije ovdje mjesto, da se analizira problem Neretljanske oblasti s obzirom na hrvatsku državu, ali se moramo letimice osvrnuti na njega s obzirom na to, da govorimo o neretljanskim župama. Šišić (*Povijest Hrvata*, str. 413 bilj. 21 i 483) smatra, da je Neretljanska oblast »vazda bila kao neki *apendiks Hrvatske*« i da je od g. 1000 »sastavni dio Hrvatske«. G. Novak (*Hvar*, 1924) misli, da je Neretljanska oblast bila nezavisna država u IX. i X. st., a da su u XI. i XII. st. bili slobodni samo otoci, imajući nad sobom vrhovništvo Bizanta. Prema M. Baradi (*Topografija Porfirogenitove Paganije*, Starohrvatska prosvjeta, N. S. 1—2, 1928; *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L, 1932) Neretljanska bi oblast bila nezavisna još 1050 za Berigojeva vladanja, a Slavac bi »negdje devedesetih godina XI. st... bio vladar neretljanski« (*Dinastičko pitanje*, str. 183). Za razdoblje između Berigoja i Slavca, M. Barada ne veli izričito, da li je Neretljanska oblast bila nezavisna ili ne. Da on zastupa prvu alternativu pokazuje ovo: 1. da je Jakov »dux«, t. j. vladar Neretljana, živio od 1078 do 1089, i 2. da je »teritorij Neretljana zahvaćao i neke predjele na desnoj obali ušća Cetine« t. j. veći dio Poljica, jer »u zemljišnim prepirkama sudi Jakov i Slavac« (*Dinastičko pitanje*, str. 178 i 183).

Drugi argumenat vrijedi samo s obzirom na Slavca, a nikako na Jakova, jer se u dosada poznatim ispravama *nigdje* ne navodi, da bi on sudio u parnicama. Stoga nije isključeno, da bi u posljednjem deceniju XI. st. za previranja, koja su slijedila poslije Zvonimirove smrti, Neretljanska oblast postala ponovo samostalna, proširivši se također na desnu obalu Cetine. Što se tiče Jakova, čudan bi bio jedan nezavisni vladar, o kojemu Petar Crni govori ovako: »Unde nos conuocatis iterum multis Spalatinorum *nobilibus*, *inter quos* etiam Jacobum Marianorum ducem cum suis militibus« (Novak, *Kartular*, str. 314, br. 5 — podertao O. M.) ili kojemu kralj Zvonimir izdaje naređenje prema podacima jedne u XII. st. falsificirane isprave (Rački, *Documenta*, str. 112—113). V. Novak (*Dva splitska falsifikata iz XII. stoljeća* u *Strena Buliciana*, 1923) je dokazao, da je ta isprava krivotvorena poslije 1088. Valja držati na umu, da falsifikator isprave radi u interesu samostana sv. Benedikta u Splitu, kako bi ovaj dobio parnicu zbog jednog zemljišta, i zato navodi činjenice, kojima je svrha ojačati njegov položaj. A jedna je od takvih činjenica ta, da bi »Jacobus dux marianorum« — inače u svoje vrijeme poznata ličnost u Splitu i među Zvonimirovim dvoranicima (Novak, *Kartular*, str. 224 br. 81) — bio kraljev legat, koji je navodno uveo nadstojnicu toga samostana u njezin posjed. Osim toga, malo je vjerojatno, da bi vladari jedne nezavisne države vršili funkcije svjedoka u drugoj državi, kako to proizlazi iz Supetarskog kartulara za Jakova i Rusina (isto, str. 214, br. 5, 221. br. 59, 224 br. 81).

Ako se uzme u obzir činjenica, da se naziv *dux* u XII. st. upotrebljava kao sinonim za *bana* (*Ljetopis popa Dukljanina*, str. 55 — banum ordinavit, id est ducem), onda je očito, da su Jakov i Rusin bili ugledni službenici u hrvatskoj državi, sastavni dio koje je Neretljanska oblast bila u drugoj polovici XI. stoljeća. Vjerojatno je, da su »duces Marianorum« za Krešimira i Zvonimira uživali poseban položaj kao nasljedni glavari Neretljanske oblasti, koja je u odnosu na hrvatsku državu *uvijek* imala ulogu nezavisne iužne i pomorske krajine, *pa i tada, kada je bila nezavisna*.

<sup>309</sup> God. 1088 i 1089 župani »Osrina dridisticus« i »Dragoslaus dridisticus« (Rački, *Documenta*, str. 149 i 151).

<sup>310</sup> Župani »Vilcina sagorsticus« 1080 i »Dragoslaus sagorsticus« navedeni su kao svjedoci u ispravama 1080 i 1089 (kao gore, str. 132 i 149). Malo je vjerojatno, da je

ritoriju pod upravom Kliške županije, dok se o Zastobrskoj i Zatinskoj ne zna ništa pobliže osim imena njihovih župana. U tu bi kategoriju također pripadale Omiška, Makarska i Rastočka župa Neretljanske oblasti, poznate iz X. st.<sup>314</sup>, ukoliko su postojale u drugoj polovici XI. st.<sup>315</sup>.

Udara u oči dualizam uprave u hrvatskoj državi. Na jednoj su strani županije — državne upravne jedinice sa svojim županima, od kojih su u ispravama XI. st. izrijeком navedeni župani cetinski, kliški, bribirski, ninski, kninski, sidraški i lučki, a i krbavski, ukoliko je Krbava u XI. st. bila jedna takva županija. Na drugoj se strani nalaze župani dridski, zagorski i poljički, kao funkcioneri na onom teritoriju, koji je već podvrgnut upravi kliškoga župana. To bi značilo, da na području jedne županije mogu postojati dvije uprave — županijska i župska, koje nisu u hijerarhijskom odnosu zato, što se u ispravama ne pravi nikakva razlika između pojedinih župana.

Izvori sa hrvatskoga teritorija ne pružaju nikakvo rješenje, jer u njima ne nalazimo sistematski opis državnih organa i njihovih funkcija.

Na to pitanje bacaju nešto svijetla podaci iz Duklje.

Taj je isti problem dotaknuo N. Radojčić pred sedamnaest godina, kada je tumačio društveno i državno uređenje kod Srba prema *Ljetopisu popa Dukljanina*: »Ali gde je reč o postavljanju banova, spominju se i župani — ne veli se koliko ih je — pod kojima je bio sve po jedan satnik. Gde treba ih uneti u činovničku hijerarhiju? Ja ne znam«<sup>316</sup>.

Mislim, da se u *Ljetopisu* nalazi i odgovor na to pitanje, jer je ispravno mišljenje N. Radojčića, da se »konture ranog društvenog i državnog uređenja kod Srba i Hrvata dadu iz Barskog rodoslova sasvim lepo vaskrsnuti«<sup>317</sup>. Dakako, ako se napuste pokušaji, da se problem rješava po shemama neke apriorne »činovničke hijerarhije«.

*Ljetopis* priča, kako je kralj Predimir razdijelio državu među svoje sinove i tom prilikom nabraja »županije« u pojedinim *političkim* oblastima dukljanske države. Od tih oblasti kralj je dao Hvalimiru Zetu sa devet »županija« i »gradova«, Boleslava je zapala Tribunja sa devet »županija«, Dragoslav je dobio Hum, koji se sastoji od istog broja »županija«, a Svevladu je pripalo Podgorje sa jedanaest »županija«<sup>318</sup>. Relativno maleno područje kao Tribunja, koja je

taj kraj između planina Moseća i Kozjaka bio posebna županija, jer bi onda trebalo pretpostaviti, da Kliška županija nije bila teritorijalno kompaktna. Ona bi se u tom slučaju protezala u uskom luku od utoka Čikole u Krku preko grada Stupina obalnim pojasom ispod Kozjaka i Mosora do Cetine, što nije vjerojatno. Zagorska je župa bila dio Kliške županije kao i Dridska i Poljička.

<sup>311</sup> God. 1070 spominju se župani »Dalizus poliscicus (kao gore, str. 82), »Visenus polsticus« 1076—78 (isto, str. 113) i »Uratina polsticus« 1088—89 (isto, str. 149).

<sup>312</sup> Župan »Jacobizus zastobriscicus« 1070 (kao gore, 82).

<sup>313</sup> Župan »Uilcina zatinscicus« 1070 (kao gore, str. 82).

<sup>314</sup> Barada, *Topografija Porfirogenitove Paganije*, str. 37. 1 sl.

<sup>315</sup> Na ispravi iz kartulara benektinskog samostana u arhipelagu Tremiti od lipnja 1050 pored Berigoja »iudex Marianorum« potpisali su se kao svjedoci *tri* njegova župana Radaban, Bodidrag i Sedrag kao i satnik Tihan (Barada, *Dinastičko pitanje*, str. 177).

<sup>316</sup> *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom Srednjem Veku prema Barskom rodoslovu* u Glasniku Skopskog naučnog društva XV—XVI, 1936, str. 8.

<sup>317</sup> O. c., str. 26.

<sup>318</sup> *Ljetopis*, str. 75.



po veličini *manja* od hrvatskog teritorija pod banskom upravom, koji u X. st. obuhvaća samo tri župe — Krbavu, Gacku i Liku, — podijeljena je na ništa manje nego *devet* »županija« dukljanske države. Iz toga izlazi, da su u X. st. dukljanske »županije« mnogo manje od hrvatskih *župa* — političko-teritorijalnih ustanova, iz kojih nastaju upravne jedinice hrvatske države. Organizacija u dukljanskim »županijama« vojničkog je karaktera, što slijedi iz ustanove *satnika* — »sednicos, id est *centuriones*«<sup>319</sup>. S druge se strane vojna organizacija u to doba još osniva na rodbinstvu, jer su u kreposti rodbinske veze između pripadnika pojedinih vojnih jedinica<sup>320</sup>. Iz toga izlazi, da je rodbinstvo bilo jak faktor u državnoj organizaciji dukljanske države.

U vezi s time značajan je paralelizam između političke i rodovske vlasti, za koji *Ljetopis* veli, da je postojao u doba legendarnog Budimira (Svetopeleka). Prema podacima iz *Ljetopisa* njegova je država bila tada podijeljena na četiri oblasti, od kojih je svaka imala na čelu bana. Svaki od ovih banova, koji su kraljeva »braća po krvi«, dobio je od kralja vlast, da ima pod sobom »sedam podređenih satnika, koji će pravo i pravedno suditi narodu i ubirati danak te ga uručivati banovima«<sup>321</sup>. Prema tome, u upravi postoji izravni hijerarhijski odnos od satnika preko banova do kralja, kao šefa države i nosioca najviše vlasti u njoj. Toj organizaciji, zapravo, ne bi bili potrebni nikakvi drugi organi, jer se zakonodavne funkcije pored najviših sudskih i upravnih nalaze u kralja, upravne vrše banovi i satnici, dok ovima također pripada pravo suđenja. I tako bi bilo, da je organizacija samo politička kao u državi, koja je već u oblicima svoje organizacije savladala sve ostatke rodovskog uređenja. Ali se u dukljanskoj državi, pored spomenutih organa, ističe još jedna paralelna hijerarhijska organizacija. Ona pokazuje, da u lokalnoj državnoj upravi postoji *dijarhija*.

Uz satnike, koji su kraljevi upravni organi, *Ljetopis* navodi župane, koji ne odgovaraju banovima za svoj rad, već izravno kralju<sup>322</sup>. Njihova je funkcija, da »imaju pod sobom jednoga satnika, koji će s njima na isti način pravedno suditi narodu« i da upravljaju tako, »da svaki čovjek vrši svoju dužnost«, t. j. da izvršava svoje obaveze prema feudalnoj državi. Značajno je također to, da župani ne mogu vršiti svoje funkcije samostalno. Starohrvatska verzija *Ljetopisa* veli o odnosu župana i satnika: »I odlučiše da svaki knez prizove jednoga satnika i na nima prez rečenoga reda nijedan sud biti tvrd«<sup>323</sup>.

Postoji, dakle, pored kralja — banova — satnika još jedna upravna ljestvica: kralj — župani — satnici. Sa prvom je ta paralelna hijerarhija povezana u kraljevoj osobi. Budući da župani ne odgovaraju banovima, t. j. vrhovnoj političkoj vlasti u oblastima, već izravno kralju, očito je, da se radi o ostacima političko-teritorijalnoga uređenja po župama. U ovima su vrhovna vlast bili

<sup>319</sup> Kao gore, str. 55.

<sup>320</sup> Kada je potkraj XI. stoljeća kralj Bodin dao na prevaru zarobiti svoje rođake Branislava i Gradislava, onda se čitavo njihovo bratstvo — *parentela* — kao jedna vojna jedinica od 400 ljudi diglo, da ih oslobodi (Kao gore, str. 97). U *Ljetopisu* se dukljanska vojska redovito nazivlje *gens, populus, populus et exercitus*, (usp. str. 58, 65, 73, 79, 84, 85, 86, 89, 90, 94 i 95).

<sup>321</sup> Dedit (sc. rex — O. M.) autem unicuique bano, id est duci, *potestatem sub se habere septem sednicos, qui recte ac iuste populum iudicarent et tributa acciperent et banis praesentarent* (kao gore, str. 55 — podcrtao O. M.).

<sup>322</sup> Banis autem sive ducibus nullam rationem facerent, ... sed solo regi rationem redderent (kao gore, str. 55—56.)

<sup>323</sup> *Ljetopis*, str. 55.

župani. Oni odgovaraju kralju kao nasljedniku nekadašnjih župana, koji su se uzdigli nad ostale, i vlast kojih su njihovi pređi priznali kao predstavnicima zajedničke eksploatorske klase. Kralj je za njih *primus inter pares* i stoga oni odgovaraju izravno njemu, a ne njegovim činovnicima — banovima. Rodovska je vlast još morala biti jaka, kad su satnici — organi političke uprave — podvrgnuti županima. Ali se s druge strane eventualna samovolja župana obuzdava tako, da oni mogu vršiti svoje funkcije samo uz suradnju satnika. To znači, da je još nejaka politička uprava prisiljena služiti se autoritetom organa staroga rodovskog uređenja, da može ostvariti svoje ciljeve.

U Budimirovoj je državi ta dijarhija bila potrebna zato, da nova politička vlast može djelovati kroz župane, organe rodovskog uređenja. Da su vladari morali voditi računa o tom važnom faktoru, rodbinstvu, vidi se po tome, što su — pored župana — čak i svoje vlastite činovnike, satnike, postavljali između ljudi, koji potječu iz kraja, u kojemu moraju služiti<sup>324</sup>.

U hrvatskim izvorima nema određena opisa pojedinih državnih organa, njihovih odnosa i funkcija. Ali isprave pokazuju, da u hrvatskoj državnoj organizaciji postoje kao njezini organi i banovi, i župani, i satnici. Stoga nema razloga, koji bi govorili protiv toga, da bi u hrvatskoj državi bila *opća* linija razvitka ista kao u Duklji. Razlika je zacijelo bilo, zahvaljujući u prvom redu utjecaju naprednijega društvenog uređenja dalmatinskih gradova i crkve. Te su razlike imale za posljedicu, da je tempo razvitka političke vlasti bio brži u Hrvatskoj, jer je tamo brže napredovao proces klasnog raslojavanja, naročito u zaleđu dalmatinskih gradova. Takva pojava ima redovito kao posljedicu jačanje upravnog aparata u organizaciji političke vlasti. Brži proces klasnog raslojavanja lomio je rodovsko uređenje u Hrvatskoj, pa su se župani sve više odvajali od svojih bratstava, da postanu državni činovnici — upravitelji županija. U izvorima se spominju takvi upravitelji županija<sup>325</sup>. Uz njih postoje satnici<sup>326</sup>, — funkcija koja je jedamput u izvorima označena latinskim izrazom *centurio*<sup>327</sup> istim kao i *Ljetopisu*<sup>328</sup>. Ali izvori također potvrđuju, da u XI. st. postoje podžupe<sup>329</sup>, ustanova karakteristična za hrvatsku upravu, za razliku od župana i satnika. Ona pokazuje, da su postanak te kategorije državnih službenika izazvale neke nove potrebe, kojima je svrha osigurati što veći red u državi u interesu slojeva, koji su na vlasti.

Valja istaknuti, da naziv »župan« nema značenje samo upravnog organa. Još u IX. st. neki Mutimirovi dvorski dostojanstvenici, kao Budimir, Prisna, Pirvana, Zelist, Zelided, Bolegrad, drugi Budimir i Tugina, nose naziv župana u istoj ispravi, koja spominje Želimira, župana livanjskoga, i Leledraga kli-

<sup>324</sup> *Unaquaque autem in provincia banum ordinavit (rex — O. M.), id est ducem, ex suis consanquineis fratribus, et supanos, id est comites, et sednicos, id est centuriones, ex nobilioribus earundem provinciarum» (Ljetopis, str. 55, podcrtao O. M.).*

<sup>325</sup> Usp. Rački, *Documenta*, str. 16, 52, 54, 60, 62, 73, 74, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 90, 91, 93, 95, 99, 106, 115, 117, 126, 127, 149, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 172 i 487; Novak, *Kartular*, str. 224 br. 81.

<sup>326</sup> Rački, *Documenta*, str. 80, 82, 84, 90, 95, 98, 128 i 144; Novak, *Kartular*, str. 216 br. 16; 218 br. 25; 220 br. 47.

<sup>327</sup> Rački, *Documenta*, str. 38.

<sup>328</sup> Str. 55.

<sup>329</sup> Rački, *Documenta*, str. 54, 79, 110, 162, 163, 164, 166.

škoga, a u XII. st. naslov župana pripada Talmaciju, pravnom zastupniku sv. Petra u Selu<sup>330</sup>.

Pored organa državne uprave u XI. st., dakle, postoje još župani političko-teritorijalnih župa, organiziranih po načelima staroga rodovskog uređenja. To su Ozrina i Dragoslav iz Drida<sup>331</sup>, zagorski Vučina i Dragoslav<sup>332</sup>, poljički župani Dalić, Višen i Vratina<sup>334</sup> i zatinski Vučina<sup>335</sup>. Ti su župani, po svoj prilici, u isto vrijeme i glavari svojih teritorijalnih organizacija i kraljevi činovnici, t. j. imaju one funkcije, koje su imali župani u Duklji. Takvih je političko-teritorijalnih jedinica u XI. st. već bilo malo, jer su one izgubile na važnosti zbog prevladavanja političke uprave po županijama. U XI. st. su one socijalni fosili, koji dopuštaju, da se dobije uvid u ono razdoblje hrvatske društvene organizacije, koje je prethodilo postanku upravnih jedinica — županija.

Prema tome, u starohrvatskoj državi dualizam između novih državnih organa i ostataka staroga rodovskog uređenja u XI. st. izlazi iz različitih položaja onih župana, imena kojih su se sačuvala u ispravama toga vremena. Podaci su vrlo oskudni i ne dopuštaju da se ustanovi u čemu je konkretno bio sadržaj funkcija novih državnih i starih rodovskih organa, kao što je to slučaj u *Ljetopisu popa Dukljanina*. Iz ovoga se vidi, da su se u Budimirovoj državi funkcije župana i satnika pod njima sastojale u sakupljanju danka i u sudovanju, dok je zadaća banskih satnika također bila vršiti sud i sakupljati danak<sup>336</sup> pored izgrađivanja vojne organizacije. O ovoj u *Ljetopisu* doduše nema spomena, iako ona predstavlja jednu od glavnih funkcija u svima feudalnim državama.

U hrvatskoj se državi taj dualizam između nove i stare rodovske uprave pokazuje još u jednom obliku. Što su hrvatske županije bliže dalmatinskim

<sup>330</sup> Rački, *Documenta*, str. 16. Novak, *Kartular*, str. 229 br. 98.

<sup>331</sup> Rački, *Documenta*, str. 149 i 151.

<sup>332</sup> Kao gore, str. 149; Novak, *Kartular*, str. 224 br. 81.

<sup>333</sup> Rački, *Documenta*, str. 82, 113 i 149.

<sup>334</sup> Kao gore, str. 82.

<sup>335</sup> Kao gore.

<sup>336</sup> Ovi podaci iz *Ljetopisa* (str. 55) nisu tako lako shvatljivi kako to misle Garašanin i Kovačević (*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena*, 1950, str. 54), kada vele: »Župani zadržavaju za sebe jednu trećinu danka, a banovi polovinu, dok se ostatak šalje kralju.« Iz takve formulacije bi izlazilo, da bi kralju pripala tek jedna šestina danka, jer jedna trećina više jedna polovina čine pet šestina, ako se odnose na isti danak. A to se protivi podacima iz *Ljetopisa*, u kojima se naročito ističe, da kralj dobiva od banova *polovicu* danka, što su ga oni sakupili, a *dviije trećine* od župana. I banska uprava i županijska, dakle, sakuplja porez od stanovništva. Budući da je izričito rečeno, da se banovi nalaze na čelu oblasti, na koje je podijeljena država, onda je identičan teritorij njihove vlasti s onim, kojim upravljaju pojedini župani, i na kojemu se sakuplja danak — početan oblik feudalne eksploatacije. I banska uprava i županijska paralelno sakupljaju danak, što se vidi po tome da *svaka za sebe izravno* daje kralju određen dio sakupljenoga danka — banovi polovicu, a župani dvije trećine (u toj se razlici pokazuje favoriziranje državnih organa od strane kraljevske vlasti). Prema tome, radi se o dvije različite porezne obaveze dukljanskoga stanovništva. Jedna se izvršava banskim satnicima, polovica koje ide kralju, a drugom polovicom se podmiruju troškovi banske uprave. Drugu poreznu obavezu narod izvršava županima, koji dvije trećine izravno šalju kralju, a ostatak zadržavaju za svoje potrebe. Ova dijarhija u poreskom sistemu jedne ranofeudalne države također je značajna zato, da se ispravno prosudi aktivnost onih društvenih faktora, koji uvjetuju nestajanje rodovske društvene organizacije.

gradovima, to je manje njihovo teritorijalno područje. Prostorno najveće upravne jedinice nalaze se na najvećoj mogućoj udaljenosti od središta države. U manjim upravnim jedinicama jača je vlast državnih organa, a na prostranim područjima Bosne i Sjeverne Hrvatske je ona manja.

Kad usporedimo međusobni odnos hrvatskih županija na geografskoj karti, odmah udara u oči činjenica, da se sedam županija — Ninska, Lučka, Sidraška, Bribirska, Kninska, Kliška i Cetinska — nalaze na prostoru između Zrmanje i Cetine, koji koncem XI. st. predstavlja tek malen dio hrvatske države. Što se više udaljujemo od centra hrvatske države, koji se nalazio u tom kraju, teritorij upravnih jedinica je sve veći. Dok su županije u središtu države razmjerno malena područja, pa su se neke od njih vjerojatno podudarale s teritorijem nekadašnjih župa, župe dridska, zagorska i poljička predstavljaju tek jedan dio Kliške županije. Da ne govorimo o Neretljanskoj oblasti, koja je u X. st. bila podijeljena na župe — omišku, makarsku i rastočku, jer se u drugoj polovici XI. st. njezini poglavari Jakov i Rusin označuju kao jedini upravni organi hrvatske države na tom teritoriju<sup>337</sup>, koji predstavlja cjelinu za sebe, baš kao i Krbava, Lika i Gacka u X. stoljeću. A najveći je dio upravnog teritorija u kraju između Petrove Gore i Drave, za koji nema podataka, da bi bio podijeljen na županije. Stoga Šišić može imati pravo, kad tvrdi, da je čitavim tim krajem upravljao jedan od hrvatskih banova<sup>338</sup>. Kraj između Save i Drave i Vinodol upravo kao i prostrane županije u pozadini hrvatske države još žive u ekonomskim odnosima prvobitne zajednice. Ti su krajevi dijelovi države, ukoliko njihovo stanovništvo priznaje kraljevu vrhovnu vlast i ispunjava svoje porezne obaveze preko njezinih organa. A što se tiče unutarnjeg uređenja, društveno-ekonomske jedinice tih krajeva žive svojim posebnim životom, onako isto kako su živjeli njihovi pređi, u zadrugama i u bratstvima.

Čl. 3. Poljičkog statuta određuje, da svako od triju *plemena* u Poljicima — Tišemiri, Limići i Kremeničani — daje po jednog suca. Taj propis je potvrđen u čl. 11, prema kojemu se »prokaraturi« imenuju »po jedan od svakog *plemena*«<sup>339</sup>. U kapitulu Sitajskom čitalo doslovce »s voljom svega *bratstva* Kremeničani«<sup>340</sup>. Imamo pred očima Jagićeve riječi iz predgovora, da »prepisač preinačiv tekst, očitova svoje mišljenje o smislu ovog ili onog zakona; *ovo je za nas važno, kao svjedočanstvo prijašnjih vremena*, ako ih ne možemo pohvaliti, da su ti ljudi (stari prepisači), rođeni Poljičani, dobro razumjeli svoje zakone«<sup>341</sup>. Prema tome »capituo«, koji se nalazi u svim rukopisima, osim glavnog,<sup>342</sup> pokazuje, da se u XV. st. i kasnije sačuvala uspomena na doba, kad su Kremeničani bili bratstvo sa središtem u selu Kremene, što ga papa Celestin III. u XII. st. spominje kao »totum territorium de Cremene«<sup>343</sup>.

<sup>337</sup> Morsticus ili Marianorum dux (Rački, *Documenta*, str. 113, 117, 147 i 149; Novak, *Kartular*, str. 214 br. 5, 221 br. 59, 223 br. 72 i 73, 224 br. 84, 229 br. 97.).

<sup>338</sup> Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 672.

<sup>339</sup> *Statuta lingua croatica conscripta*, str. 28. i 32 (podcrtao O. M.).

<sup>340</sup> Kao gore, str. 41 (podcrtao O. M.).

<sup>341</sup> Jagić, o. c., kao gore, str. XII (podcrtao O. M.).

<sup>342</sup> U glavnom rukopisu Poljičkog statuta nema lista, na kojemu je bio napisan »Sitajski kapituo«, pa ga je Jagić uvrstio pomoću teksta rukopisa a, b<sup>2</sup> i c<sup>2</sup>, odnosno ispravljenu redakciju rukopisa b, c, d, i e, od kojih je rukopis a »kopija stare redakcije Poljičkog statuta« (Jagić, o. c., kao gore, str. XXII).

<sup>343</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 251.

To je bratstvo naraslo tako, da je prošlo više ili manje skućene granice svog teritorija. Oslabilo je sjećanje na rodbinsku vezu, na čije mjesto je stupila teritorijalna povezanost njegovih pripadnika, najprije u rodbinsko-teritorijalnoj župi-plemenu, a zatim zajedno s pripadnicima drugih takvih župa-plemena u političko-teritorijalnoj župi, koja obuhvaća čitavo područje Poljica.

Ako su Kremeničani nekada bili bratstvo, onda to isto vrijedi i za druga dva poljička »plemena« — Tišemire i Limiće. Nije vjerojatno, da bi nekada samo Kremeničani bili bratstvo, a Tišemiri i Limići neka hipotetična plemena, jer bi bilo doista teško objasniti takvu razliku. Općoj zakonitosti razvitka u prvobitnoj zajednici odgovara tumačenje, da su i Kremeničani i Tišemiri i Limići nekada bili uglednija bratstva među onima, koja su stanovala na teritoriju Poljica, od rijeke Žrnovnice do Cetine i koja su se kasnije razgranala u svom razvitku. Prema tome, poljička je župa obuhvaćala teritorij manjih rodbinsko-teritorijalnih župa-plemena, koje su nastale širenjem bratstava Limića, Tišemira i Kremeničana, ekonomskim raslojavanjem njihovih pripadnika i podvrgavanjem njihovu utjecaju slabijih bratstava, i koje je zatim zajednički ekonomski interes njihovih bogatijih i uglednijih slojeva povezao u jednu političku jedinicu — političko-teritorijalnu župu Poljica<sup>344</sup>.

Bratstvo je bilo povezano s onim teritorijem, koji je bio ekonomski uvjet za opstanak zadruga, od kojih se sastojalo: to je seoska općina — vrv. U vezi s ekonomskim progresom, klasnom diferencijacijom, utjecajem naprednijega društvenog uređenja u gradovima — naročito u Dalmaciji, — s povećanjem broja stanovništva i promjenama mjesta boravka, političkim momentima, kao što je organizacija lokalnih pljačkaških pohoda i t. d. dolazi do ujedinjavanja i povezivanja seoskih općina u veće ili manje teritorijalne jedinice — župe-plemena, koje imaju isprva rodbinski karakter. U takovim župama, koje su izgradile svoju posebnu administraciju i sudstvo, sve više nestaje osjećaj rodbinske povezanosti, na mjesto toga stupa političko-teritorijalna<sup>345</sup>. Ona dostiže svoj vrhunac u upravnim jedinicama hrvatske države — županijama i u čitavoj državi kao takvoj.

Župe su, dakle, razvojna faza, koja je od seoske općine — vrvi dovela do županija kao upravnih jedinica hrvatske države. Dok su se političko-teritorijalna komponenta seoskih općina — vrvi zajedno povezivale u novi oblik — župe, rodbinska se komponenta očuvala u bratstvu kao skupu agnatskih rođaka. Prema tome, može se zaključiti, da je u ranofeudalnom hrvatskom društvu postojalo bratstvo — *generatio, genus, parentela* i *tribus* latinskih isprava — kao skup zadruga ondje, gdje su još bili jaki društveni oblici prvobitne zajednice, t. j. u zaostalijim krajevima Hrvatske, ili kao skup rođaka, povezanih agnatskim porijeklom od zajedničkog praoca — *parentes* — ondje, gdje zadruga više nije bilo.

Taj rodbinski faktor igrao važnu ulogu u kasnijem razvitku hrvatskog društva. Inače se ne bi dogodio ovaj slučaj. Kad političko teritorijalna povezanost nije bila dovoljna, da ih zaštiti od napada feudalaca, Turopoljci u XVI.

<sup>344</sup> Da je seoska općina bila temelj društvenog uređenja u Poljicama, potvrđuje činjenica, da pojedina sela zajednički posjeduju pašnjake i šume (čl. 56 a, b, c, 57, 58, 59 a, b, c, d).

<sup>345</sup> Poljičanima naziva Poljički statut sve one, koji pripadaju jednom od sela te župe (čl. 4 a i b, 8, 11, 19, 21, 23 a i b, 24—29, 36 a, b, c, d, e, g, i t. d.)

st. ponovo na vještački način — ugovorom — uspostavljaju bratstva, kako bi još rodbinskim momentom pojačali svoje pozicije. Oni se proglašavaju za »fratres adoptivi et condisionales« »ac si ab uno alvo seu stipite progeniti essent et procreati«<sup>346</sup>. Prastara ustanova hrvatskog društva morala im je poslužiti kao sredstvo u obrani protiv naprednijih težnja feudalne akumulacije pa su je stoga obnovili.

## VI.

M. Barada je dobro istakao, da je sistem zatvorenih kraskih polja kakav preteže u Hrvatskoj južno od Gvozda, pogodovao malenim političkim jedinicama<sup>347</sup>.

U vezi s tim zanimljivo je istražiti, na kojem su području stanovali pripadnici t. zv. XII. hrvatskih plemena. Za Kačiče nema podataka iz XI. st., u XII. oni stanuju oko Zadra, Biograda i južno od Splita (Srinjani, Omiš)<sup>348</sup>. U XII. st. Kukare nalazimo u okolici Skradina i Splita, dok im se prema ispravama iz XV. st. središte nalazi u Bribirskoj županiji, t. j. na području povećane Lučke županije, jer su Kukari članovi rotnog stola te nove županije, koja je nastala u XIII. st. spajanjem starih hrvatskih županija između Zrmanje i Krke<sup>349</sup>. Šubići žive u Sidraškoj županiji, a ima ih također u Bribirskoj<sup>350</sup>. Čudomirići se u XIII. st. spominju u Sidraškoj županiji<sup>351</sup>. U XII. st. Snačići uživaju kraljevske posjede u Sidraškoj županiji pa je po svoj prilici ondje i njihovo sijelo<sup>352</sup>. Mogorovići se već u XI. st. nalaze između Zadra i Biograda<sup>353</sup>. Iz druge polovice XI. st. potječu vijesti o Gusićima, također u Sidraškoj županiji<sup>354</sup>, dok Lapčana ima kod Zadra gdje u XII. st. imaju svoje posjede<sup>355</sup>. U isto doba se u Zadru spominju Poletčići<sup>356</sup> kao i Lačničiči, koji nastupaju kao svjedoci<sup>357</sup>. O Jamometima se u XII. st.<sup>358</sup> kao i o Tugomerićima u XII. sačuvala uspomena oko Zadra<sup>359</sup>.

<sup>346</sup> Cit. po Bresztyensky, *Pravno-povjesni podatci o Turopolju*, str. 83.

<sup>347</sup> *Postanak hrvatskoga plemstva*, str. 199.

<sup>348</sup> Smičiklas, *C D*, II, str. 79 i 117—118; Arcidakon Toma, *Historia salonitana*, str. 74; Klaić, *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*, Rad, 130, str. 19; Barada, kao gore, str. 209.

<sup>349</sup> Smičiklas, *C D*, II, str. 156; Klaić, kao gore, str. 36; Barada, kao gore, str. 209.

<sup>350</sup> Smičiklas, *C D*, II, str. 186; IV, str. 46; Klaić, kao gore; Barada, kao gore.

<sup>351</sup> Smičiklas, *C D*, str. 64, 67 i 360; Klaić, kao gore, str. 43; Barada, kao gore.

<sup>352</sup> Barada, kao gore, str. 210; Šišić, *Priručnik* I, 1, str. 500.

<sup>353</sup> Rački, *Documenta*, str. 75; Smičiklas, *C D* II, str. 233 i 238; Klaić, kao gore, str. 44—45; Barada, kao gore.

<sup>354</sup> Rački, *Documenta*, str. 163, 167 i 171; Smičiklas, *C D* II, str. 218, 233 i 268; Klaić, kao gore, str. 54; Barada, kao gore, str. 209.

<sup>355</sup> Smičiklas, *C D* II, str. 107, 180, 186, 187 i 268; III, str. 2 i 3; IV, str. 46; Klaić, kao gore, str. 59—60; Barada, kao gore, str. 210.

<sup>356</sup> Smičiklas, *C D* II, str. 268; Barada, kao gore.

<sup>357</sup> Smičiklas, *C D* I, str. 64, 67 i 222; Klaić, kao gore, str. 68; Barada, kao gore.

<sup>358</sup> Smičiklas, *C D* IV, str. 117; Barada, kao gore.

<sup>359</sup> Smičiklas, *C D* II, str. 234; Klaić, kao gore, str. 70; Barada, kao gore.

Namjerno nisam spomenuo Karinjane. O njima nema nikakva sigurna podatka do XIII. i XIV. st., kada je sastavljen Trogirski dodatak, vjerojatno u trećem ili četvrtom deceniju XIII. st., i kada je Ludovik plemićima *de Lapuch* potvrdio 1360 vlasništvo nad Karinom<sup>360</sup>. U Trogirskom se dodatku prikazuje, da su postojali već u početku XII. st. Budući da je u XIII. st. još svježja uspomena na to, da su plemići *de Lapuch* oko Karina Lapčani, nije se išlo daleko, da bi ih se prikazalo kao samostalno bratstvo već na početku XII. st., kad oni to nisu bili. Stoga se u Trogirskom dodatku tvrdi, da njih i Lapčane zajedno zastupa isti predstavnik — *comes Martinus*. Istu težnju pokazuje spomenuta Ludovikova isprava, u kojoj se plemići *de Lapuch* pozivaju na predaju o svom pretku »Vunychi« kome je kralj Zvonimir navodno darovao Karin, i njegovoj ženi, a Zvonimirovoj kćeri »Claudi«. Nastoji se istaknuti, da su Karinjani, koji još u XIV. st. nose prezime *de Lapuch*, već pred tristo godina bili jedno posebno bratstvo. Stoga na temelju *sada poznatih podataka* zvuči vjerojatno, da su se Karinjani odvojili od Lapčana tek na početku XIII. stoljeća.

Kad se usporede mjesta, gdje su stanovala ta ugledna hrvatska bratstva, predstavnici kojih su pregovarali s Kolomanom, onda udara u oči na prvi pogled čudna činjenica. Sva ta ugledna i bogata bratstva bez razlike imaju svoje sjelo u onom istom kraju između Zrmanje i Krke, gdje se nalaze četiri — Ninska, Lučka, Sidraška i Bribirska — od onih sedam županija<sup>361</sup>, koje sačinjavaju jezgru hrvatske države. A očekivalo bi se, da su raspoređene po čitavu državnom teritoriju. Takva koncentracija na jednom malenom području definitivno likvidira svaku misao na to, da bi kod doseljenja ona mogla biti pleme u etnografskom smislu.

Na pitanje, zašto tih dvanaest uglednih bratstava u XII. st. stanuje baš na području između Zrmanje i Krke, nije teško odgovoriti onome, koji je proučavao njegovu reljefnu kartu. To su Ravni Kotari, u cijeloj Dalmaciji najmanje brdovito područje. A u ono doba neprohodnih šuma, o kojima piše Vilim Tirski, taj je kraj bio najprikkladniji za poljodjelstvo.

Pored tih bratstava u ranofeudalnom hrvatskom društvu ima i drugih. Od XI. do XIV. st. poznati su pored drugih Tugarani<sup>362</sup>, Srinjani<sup>363</sup> i Kremenčani<sup>364</sup> u županiji Kliškoj, Adrianiki<sup>365</sup>, Glamočani<sup>366</sup>, Kovačići<sup>367</sup>, Budimiri<sup>368</sup>, Šemeševići<sup>369</sup>, Virevići<sup>370</sup>, i Hlijevljani<sup>371</sup> u Sidraškoj županiji, Gjivići na Hvaru<sup>372</sup>, Slavogosti na Braču<sup>373</sup>, Čubranići na Uni<sup>374</sup> i t. d. Ta bratstva nisu pripadala najvišem sloju hrvatskog društva. Između pripadnika

<sup>360</sup> S mič i k l a s, C D XIII, str. 69.

<sup>361</sup> U s p. str. 284.

<sup>362</sup> N o v a k, *Kartular*, str. 214 br. 5, 215 br. 6, str. 221 br. 52; S mič i k l a s, C D II, str. 8.

<sup>363</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 17.

<sup>364</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 251.

<sup>365</sup> R a č k i, *Documenta*, str. 162; S mič i k l a s, C D II, str. 143.

<sup>366</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 40, 99 i 268; III, str. 64 i 67.

<sup>367</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 253.

<sup>368</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 107.

<sup>369</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 186.

<sup>370</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 180, 186; III, str. 64 i 222.

<sup>371</sup> S mič i k l a s, C D II, str. 268.

<sup>372</sup> K l a i ć, *Hrvatska plemena*, Rad JAZU 130, str. 81.

<sup>373</sup> K l a i ć, kao gore, str. 82.

<sup>374</sup> K l a i ć, kao gore, str. 77.

dvanaest povlaštenih bratstava i članova ovih potonjih bilo je razlika u položaju, koje su dolazile do izražaja i u feudalnim odnosima u Hrvatskoj. Oko 1350 Virevići traže na saboru u Podbursanu u županiji Lučkoj, da im se potvrdi plemstvo. Zaključak sabora glasi, da Virevići ne potječu »de nulla generatione duodecim generationum Croatorum«, ali da su ipak plemići. Iz toga proizlazi, da se još u XIV. st. pravila razlika između onih plemića, koji vuku svoje porijeklo od najpovlaštenijeg dijela u ranofeudalnom društvu Hrvatske, i svih ostalih.

Na taj se način poteže pitanje o postanku toga povlaštenog sloja u hrvatskom društvu. Lj. Hauptmann primjenjuje svoju apriornu tezu, da su osvajači-Hrvati — kao *Σκλαβάρχοιτες* — bili etnički različiti od »podložnih Slovinaca«<sup>375</sup>. Na tom temelju izvodi zaključak, da su članovi »XII plemena« bili plemeniti zato, što su Hrvati, a Virevići »bi bili radi enako plemeniti, ali ne morejo biti ker *niso* Hrvati«<sup>376</sup>. Nedostaje odgovor na pitanje, *kako su Virevići postali plemići*, ako nisu pripadnici najvišeg društvenog sloja, »Bijelih Hrvata«.

God. 1182 Rastiša Virević nastupa kao svjedok Stanča *Lapčanina* u njegovu sporu oko sela Kokićana<sup>377</sup>, 1183 Radonja Virević je svjedok jednom pravnom činu zajedno s Tolimirom *Šubićem*<sup>378</sup>, a 1207 Paviša i Trebiša Virevići također nastupaju kao svjedoci zajedno s Dujmom *Mogorovićem*, Jurišom i Slavomirom *Lačnićima* i Ustom *Čudomirićem*<sup>379</sup>. Kao pravni subjekti oni su posve ravnopravni sa članovima najvišeg društvenog sloja u Hrvatskoj XII. stoljeća. Ali između njih ipak postoje staleške razlike, što potvrđuje 1350 sabor u Podbursanu. Nevjerojatno bi bilo tvrditi, da bi Virevići stekli plemstvo tek poslije *Pacta conventa*, t. j. da bi mogli u ciglih osamdeset godina od 1102 do 1182 od »podložničke vrste«, t. j. od zavisnih, postati plemići, za koje se na saboru 1350 traži i dobiva potvrda »ipsi et eorum progenitores *semper* nobiles fuissent«<sup>380</sup>.

Prema tome bi Virevići imali plemstvo prije 1102. Slijedeći tezu Lj. Hauptmanna, oni su to mogli postati samo na dva načina. Prvi: da su od doseljenja bili vlasnici zemlje i zato su »plemići od korena«<sup>381</sup>. Drugi: odlukom kralja, koji novom plemiću daruje zemlju<sup>382</sup>.

Prva hipoteza, da bi u ranofeudalnoj Hrvatskoj bio plemenit onaj, koji sjedi na »plemenitu imanju«, nema potvrde u izvorima. U prvom bi redu trebalo ustanoviti spomoću historijskog materijala, kakve osobine mora imati neki posjed, da bude »plemenit«. Sam Lj. Hauptmann nije siguran u svoju tvrdnju, kad se služi takvim riječima: »Pravi, prvi i prirodni plemić, prema tome nisu morali biti baš članovi dvanaestero plemena. Mogli su pripadati i drugima, *jer se čini*, da je uopće svatko bio plemenit, tko je sjedio na plemenitu imanju«<sup>383</sup>.

<sup>375</sup> *Hrvatsko praplemstvo*, str. 113.

<sup>376</sup> Kao gore, str. 114.

<sup>377</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 180.

<sup>378</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 186.

<sup>379</sup> Smičiklas, *C D II*, str.

<sup>380</sup> Smičiklas, *C D XI*, str. 631 (podcrtao O. M.).

<sup>381</sup> *Podrijetlo hrvatskoga plemstva*, str. 99.

<sup>382</sup> *Hrvatsko praplemstvo*, str. 114.

<sup>383</sup> *Podrijetlo ...*, str. 99. Podcrtao O. M.



Takva je sumnja potpuno na mjestu. Ako je *curtis* takvo »plemenito imanje«, onda posjednik ne bi njime mogao raspolagati, jer se »prava plemenština vraćala plemenu, kad je njen rod izumro«<sup>384</sup>. U ispravama, naprotiv, ima nekoliko primjera kupoprodaje *curtisa*, što dokazuje da *curtis* nije isto što i plemenština<sup>385</sup>. Ako bi sama činjenica zemljišnog posjeda morala biti *titulus nobilitatis*, isprave nam pružaju podatke o tome, da podložni igraju ulogu vlasnika zemljišta. Petar Crni navodi, da je kupio »servum« Ciprijana »cum filiis, filiabus et uineis«, i da je dao crkvi Sv. Petra »seruum nomine Nycolaum cum uxore sua Dabrina, cum filiis et filiabus, ac uines suis, que iuxta uineas Cypriani«<sup>386</sup>. Taj je Nikola bio brat *nobilisa* Grge iz Tugara, i Petar Crni ističe da je kupio od Grge njega, *ali ne njegove vinograde*. Stoga treba priznati, da su pravni odnosi, tako prikazani, sve drugo negoli jasni. Sigurno je samo to, da nema nikakvih dokaza za to, da bi *samo* posjed zemlje bio *titulus nobilitatis*.

U izvorima također nema podataka, da bi netko u XI. st. i prije postao plemić kraljevskom darovnicom. Svi poznati pokloni kraljevske zemlje učinjeni su ili crkvi ili osobama, koje su *već* plemenite. God 1070 Petar Krešimir daruje zemlje u Kamenjanima Pribini *Gusiću*, dakle pripadniku povlaštenog sloja u Hrvatskoj<sup>387</sup>. Zvonimir 1078 daruje svom ujaku Strezi zemlje na Mosoru, »ut ipse tolleret tributum ab eis«<sup>388</sup> pa je malo vjerojatno, da kraljev ujak ne bi pripadao tadanjem povlaštenom sloju u Hrvatskoj. Na prvi pogled pobuđuje sumnju podatak o alodiju udovice Barbare prije 1074, što ga opat samostana sv. Ivana u Biogradu kupuje od Petra Krešimira<sup>389</sup>. U tom slučaju moglo bi se tvrditi, da se od kralja darovani alodij vratio njemu, jer je Barbarin muž umro bez potomaka, koji bi ga naslijedili. Ako se malo bolje pogleda tekst, nestaje svaka sumnja o tome, da je taj alodij *lično* pripadao Barbari. Inače ne bi imala smisla činjenica, da je samostan morao preko cijene, uglavljene s kraljem, platiti još petnaest romanata *parentibus eiusdem Barbare*. To se može protumačiti samo tako, da su Barbarini rođaci imali pravo prvokupa na njezin alodij i da su za nj dobili odštetu od kupca isto tako kao što je između 1091 i 1099 dobivaju Preda i Vukmir zajedno s rođacima — *parentes* — za svoje pravo nad nekom zemljom, koju uživa samostan sv. Benedikta u Splitu<sup>390</sup>.

Prema tome, nije ničim potvrđeno mišljenje, da bi pored »plemstva XII plemena« bilo plemića u Hrvatskoj do XII. st., koji bi temeljili svoj povlašteni položaj na posjedu zemlje, bilo da je darovana od kralja bilo da je plemenska. Spomenuta teza, dakle, ne može protumačiti, kako su Virevići u XI. st. mogli pripadati plemstvu, ako nisu bili »Bijeli Hrvati«, t. j. članovi »XII plemena«.

Na jednom drugom mjestu Lj. Hauptmann izričito tvrdi, da Virevići pripadaju plemstvu već u XI. st.<sup>391</sup>. Ondje pobija mišljenje, da je u Hrvatskoj bilo slobodnog seljaštva. Ima »plemića ki se imenujeju samo zato villani, ker

<sup>384</sup> Kao gore.

<sup>385</sup> Rački, *Documenta*, str. 153 i 164; Novak, *Kartular*, str. 224, br. 78.

<sup>386</sup> Novak, *Kartular*, str. 220 br. 42.

<sup>387</sup> Rački, *Documenta*, str. 87 i 163.

<sup>388</sup> Novak, *Kartular*, str. 224 br. 81.

<sup>389</sup> Rački, *Documenta*, str. 169.

<sup>390</sup> Kao gore, str. 180.

<sup>391</sup> *Hrvatsko praplemstvo*, str. 111 i 114.

živijo na kmetih, a ne v mestu<sup>392</sup>. Stoga pripadaju plemstvu *villani* iz Gorice, Tješimir i Dobriša, koji poslije 1059 prodaju svoje alodije samostanu sv. Ivana u Biogradu<sup>393</sup>; oni pripadaju Virevićima zato, što ovi 1222 drže polovicu Gorice<sup>394</sup>.

Identificirajući Vireviće s vilanima iz Gorice, pomenuta teza postavlja ovu alternativu: ili su Virevići bili plemići prije 1102, u kojem bi slučaju oni morali zapravo biti »Bijeli Hrvati« — *Σκλαβάρχοντες*, gospodari Slavena, jer prema podacima iz izvora prije *Pacta conventa* ne bi u Hrvatskoj moglo biti druge vrste plemstva; ili Virevići, koji žive u Gorici oko 1059, ne pripadaju plemstvu, ali u tom slučaju nisu plemići ni *villani* iz Gorice kao ni svi ostali, o kojima je riječ u ispravama.

Prema tome, teza Lj. Hauptmanna trebala bi objasniti, na koji su način Virevići prije g. 1102 mogli biti plemići, a da ne budu *Σκλαβάρχοντες*. Ili u protivnom slučaju, ako *villani* Virevići, stanovnici Gorice, nisu plemići, na koji je način između osvajača i eksploatatora »Bijelih Hrvata« Slavena mogao nastati sloj slobodnog seljaštva. Spomenuta teza ne može dokazati ni jedno ni drugo.

Stoga joj ne bi preostalo drugo nego uzmaknuti i priznati, da *villani* iz Gorice nisu Virevići. Ali se tada postavlja pitanje, da li su *villani* uopće plemići. Lj. Hauptmann<sup>395</sup> odlučno zastupa mišljenje, da *villani* pripadaju plemstvu. Prvo: zato, što su vlasnici nekretnina »curtes, terrae, allodia«, jer »curtis naime nije obično seljačko imanje, već dvor s ovećim posjedom, koji obrađivaše plemić ili njegov upravitelj podložnim silama<sup>396</sup>. I drugo: zato, što ih isprave navode kao svjedoke zajedno s osobama, za koje se izričito ističe, da su plemići.

Drugi argumenat nije bitan, jer ništa ne bi smetalo, da slobodni ljudi budu svjedoci zajedno s plemićima. Stoga i Lj. Hauptmann koncentrira svoje dokazivanje na faktor zemljišnog vlasništva, jer tko tvrdi protivno »ne vodi računa o posjedovnom stanju hrvatskoga praplemstva<sup>397</sup>. To stanje bi imalo pokazati, da su *villani* kao plemići također vlasnici ovećih posjeda<sup>398</sup>. Takav zaključak se ne slaže sa slikom društvenog života, koju pružaju izvori. Kad bi svaki *villanus* bio vlasnik curtisa, »dvora s ovećim posjedom«, što ga obrađuju podložne sile, onda bi Gorica morala biti oveće mjesto. Kod ugovora, kojim *villani* Tješimir i Dobriša prodaju svoje alodije samostanu sv. Ivana u Biogradu, nastupaju kao svjedoci Slaviša, Kalin, Pribina s bratom, Tješina s bratom i sa svoja dva sina Sjedinom i Desinom, i Ljubdrag, dakle, vlasnici od barem pet »dvorova s ovećim posjedom«. Osim njih su svjedoci također malo ne svi — »fere omnes de eodem vico villani«, t. j. veća grupa ljudi<sup>399</sup>. Broj villana u Gorici ne može biti malen, kad se pisac bilješke služi širokom formulom »malo ne svi«, koju nalazimo i na nekim drugim mjestima u ispravama

<sup>392</sup> Kao gore, str. 110.

<sup>393</sup> Račk i, *Documenta*, str. 165.

<sup>394</sup> Smičiklas, *C D III*, str. 222.

<sup>395</sup> *Podrijetlo* . . . , str. 101 i sl.

<sup>396</sup> Kao gore, str. 102.

<sup>397</sup> Kao gore, str. 108.

<sup>398</sup> Kao gore, str. 104.

<sup>399</sup> Račk i, *Documenta*, str. 165.

također u vezi s *villanima*, tako da možemo uzeti približan broj od petnaest do dvadeset. Prema tome mjesto Gorica bilo bi sastavljeno od dvadesetak »dvorova s ovećim posjedima« i pisac bilješke ga naziva *vicus*.

Ali taj isti naziv *vicus* nalazi se na jednom mjestu darovnice Petra Crnoga<sup>400</sup>. Na njemu se spominje Petrova odluka: »vicum construere nostris famulis«, koji su radili na izgradnji samostana. Valja držati na umu, da se nazivom *vicus* ne označuje neka ustanova hrvatskog društva, o kojoj pojedini romanski pisci mogu imati posebna mišljenja, nego veće ili manje naselje. Isti naziv *vicus* bi trebao, dakle, označavati istodobno i zaselak, skup nekoliko daščara, specijalno izgrađenih za radnike, i veće mjesto kao Goricu, koje bi obuhvatilo veći broj plemićkih dvorova s nastambama kmetova i ovećim zemljišnim posjedima, od kojih bi svaki bi brojem svojih zgrada zapravo predstavljao onakav zaselak, o kojemu govori darovnica Petra Crnoga. A to ne zvuči uvjerljivo.

Mnogo je vjerojatnije, da su *villani* slobodni pripadnici seoskih općina, kojih u XI. st. još ima oko Biograda isto onako kao što ih ima u Draganićima u XV. stoljeću. Viši stepen društvenog razvitka u Dalmaciji uvjetuje činjenicu, da *villani* više ne žive u zadrugama, nego da imaju individualne posjede, *alodia*, kojima raspolazu po svojoj volji. Uz to im pripada pravo, da uživaju vode, šume i pašnjake, koji su kolektivno vlasništvo općina. Ako bi vlasništvo nad vodama, šumama i pašnjacima bilo individualno kao sastavni dio ličnog vlasništva *villana*, zašto je u bilješci o prodaji alodija samostanu sv. Ivana bilo potrebno naglasiti, da Tješimir i Dobriša prodaju svoje posjede »cum omnibus suis pertinentiis in aquis, in silvis, in pratis«<sup>401</sup>, t. j. sa svime što njima pripada s obzirom na vode, šume, i livade. To znači, da se vode, šume i livade ne nalaze u sklopu alodija, već da njihovim vlasnicima pripada pravo koristiti se njima. Takav režim postoji samo u seoskim općinama, o čemu je lako osvjedočiti se na temelju čl. 56 a, 56 b, 57, 59 a i 80 a Poljičkog statuta. Ti pripadnici seoskih općina postaju u procesu klasne diferencijacije ili manjim dijelom plemići ili većim dijelom kmetovi; to je posljedica feudalne akumulacije, koja je u XI. st. već jaka u Dalmaciji. Iz toga izlazi, da bi *villani* u XI. st. bili slobodni seljaci.

S druge strane nema nikakve sumnje u to, da je porijeklo podložnika u ranofeudalnom hrvatskom društvu slavensko. To se vidi po njihovim imenima<sup>402</sup>. Ali tvrditi, da su sve to samo podložni Slaveni i njihovi potomci, koje su nekada osvajači »Bijeli Hrvati« podvrgli svojoj eksploataciji, kako to čini Lj. Hauptmann, znači ne osvrutati se na izvjesne konkretne podatke iz izvora.

Grga iz Tugara je »nobilis«<sup>403</sup>. Prema tezi Lj. Hauptmanna on je, dakle, Hrvat. Stoga bi »nobilis« i Hrvat također morao biti njegov brat Nikola, s kojim je zajedno svjedok kod dvaju kupoprodajnih ugovora Petra Crnoga<sup>404</sup>. Nasuprot tome mišljenju, Petar Crni stavlja do znanja, da je on tog Nikolu kao podložna kupio od njegova brata Grge<sup>405</sup>. Slijedeći tezu Lj. Hauptmanna,

<sup>400</sup> Novak, *Kartular*, str. 215 br. 6.

<sup>401</sup> Rački, *Documenta*, str. 165 (podertao O. M.).

<sup>402</sup> Kao gore, str. 4, 5, 18 i 19; Novak, *Kartular*, str. 220 br. 43, 44, 45, 46 i 47; 221 br. 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60 i 61; 222, br. 63, 64, 66 i 67.

<sup>403</sup> Novak, *Kartular*, str. 214 br. 4.

<sup>404</sup> Kao gore, str. 216 br. 7.

<sup>405</sup> Kao gore, str. 220 br. 41.

da su Hrvati eksploatatori, a Slaveni eksploatirani, valja stići do formalno-logičnog zaključka, da je od dva brata jedan bio plemeniti »Bijeli Hrvat«, a drugi podložni »Slovinac«. U svojem radu *Podrijetlo hrvatskoga plemstva* Lj. Hauptmann izričito spominje slučaj braće Grge i Nikole<sup>406</sup>, ali ne tumači, kako bi moglo doći do te promjene položaja iz eksploatatora u eksploatirana i koji su ga razlozi mogli uvjetovati. To znači, prelaziti mûkom preko važnih činjenica, koje smetaju nekoj apriornoj tezi.

## VII.

Ne računajući dalmatinske gradove, u Hrvatskoj su se u XI. st. između njezina stanovništva izdvojile dvije grupe bratstava. Jedna je živjela u neposrednom zaleđu dalmatinskih gradova, u kraju između Zrmanje i Krke, i držala u svojim rukama ključne pozicije u ranofeudalnoj hrvatskoj državi. Podaci sprijeda citiranih bilježaka iz Supetarskog kartulara, bez svake sumnje, nisu dostojni vjere, kada govore o broju hrvatskih banova i njihovim imenima. Ali jedna je činjenica, koja iz njih proizlazi, nepobitna, naime, da je u ranofeudalnoj Hrvatskoj bio jedan društveni sloj, koji je igrao odlučnu ulogu u životu hrvatskog društva. Ova odlučna uloga naročito je došla do izražaja 1102, kad su predstavnici tog sloja sklopili s Kolomanom ugovor, kojim su sankcionirali uvjete za postanak konačnih feudalnih forma u društvenim odnosima Hrvatske.

Pisac bilježaka u Supetarskom kartularu sigurno nije izmislio samu činjenicu diferencijacije, koja je vjerojatno bila poznata po Trogirskom dodatku. U tim bilješkama odrazila se jedna konkretna činjenica društvenog života. Da li je istina, da su se banovi birali iz stanovitih bratstava, a župani iz ostalih, samo po sebi nije važno sa sociološkog gledišta. Ono što pokazuju te bilješke, to je činjenica, da se iz mase stanovništva Hrvatske izdvojio jedan povlaštenu sloj ljudi, sastavljen od dvanaest rodbinskih grupa, kojih se broj, vjerojatno u XIII. st., povećao na trinaest odvajanjem Karinjana od Lapčana.

Ta su se povlaštena bratstva izdvojila iz stanovništva Hrvatske u jednom dugom procesu, koji je trajao od dolaska Hrvata u Dalmaciju sve do druge polovice XI. st., kada imamo prve sigurne podatke o Mogorovićima<sup>407</sup> i Gusićima<sup>408</sup>, a u XII. st. o Kačićima<sup>409</sup>, Kukarima<sup>410</sup>, Šubićima<sup>411</sup>, Lapčanima<sup>412</sup>, Tugomerićima<sup>413</sup>, Poletčićima<sup>414</sup> i Lačničićima<sup>415</sup>. U tom su procesu djelovali različiti etnički, ekonomski, geografski i politički faktori, uzajamni utjecaj kojih je naposljetku doveo do izdvajanja toga povlaštenog sloja.

<sup>406</sup> Str. 84 bilj. 7.

<sup>407</sup> Rački, *Documenta*, str. 75.

<sup>408</sup> Kao gore, str. 163, 167 i 171.

<sup>409</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 79 i 117—118; Arcidakon Toma, *Historia salomitana*, str. 74.

<sup>410</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 156.

<sup>411</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 186.

<sup>412</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 107, 180, 186, 187 i 268.

<sup>413</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 234.

<sup>414</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 268.

<sup>415</sup> Smičiklas, *C D II*, str. 64, 67 i 222.

Kao što je to pravilo za vojne demokracije, i kod Hrvata je u doba, kad su zauzimali Dalmaciju, bio već u toku proces raslojavanja. Tada se izdvajaju neka bratstva, iz kojih potječu ljudi, koji rukovode plemenom ili savezom plemena za vrijeme seoba. Zbog važne društvene funkcije, koju vrše njihovi pripadnici, ta bratstva prisvajaju ekonomske i političke privilegije u odnosu na ostala, na koja je podijeljen čitav narod u pokretu.

Da li je kod Hrvata u doba doseljenja bilo »septem vel octo tribus nobilium«, kako to navodi arciđakon Toma<sup>416</sup>, ili ih je bilo manje ili više, to se ne će valjda nikada saznati. Bilo ih je, čini se, manje od dvanaest. Bratstvo je Snačića ušlo u povlašteni sloj hrvatskog društva tek poslije ustaljenja Hrvata na novom teritoriju. Prema Tominu pričanju, »rari coloni Snati« bili su starosjedioci, koje su Hrvati našli, doselivši se na njihov teritorij, i koji su se zatim s njima izmiješali.

Snačići su, dakle, kasnije postali dio povlaštenog sloja hrvatskog društva, te njihov primjer pokazuje, da su mnogi faktori, koje ne poznajemo u tančine, morali djelovati na postanak drugih bratstava, koja pripadaju tom sloju u XII. stoljeću. Ne može se također apriori isključiti, da je taj proces diferencijacije trajao sve do XIII. st., kada je tek bio sastavljen Trogirski dodatak, jer na to upućuje relativno kasno odvajanje Karinjana od Lapčana i težnja da se prikaže, kako su oni postojali već u XI. stoljeću.

Ona bratstva, koja su bila povlaštena u doba doseljenja, svakako su zauzela za sebe najbolje krajeve. Ali je veliko pitanje, da li su ih i zadržala kroz šest stotina godina i da li uopće u nekom od tih nama poznatih bratstava možemo gledati izravne potomke povlaštenih hrvatskih doseljenika. U složenom procesu etničke, ekonomske i političke asimilacije novih doseljenika sa starosjediocima, praćenom društvenim previranjima i ratovima sa susjednim državama, u kojemu se izgrađivalo hrvatsko društvo kroz šest stotina godina, stara su bratstva nestajala, a nova dizala se i učvršćivala. To naročito vrijedi baš za područje između Zrmanje i Krke, koje je bilo najbogatije i koje je, zbog toga, a također zbog mogućnosti sa zaleđem trgovine, bilo predmet zavisti i želja. Život je mirnije tekao u onim krajevima Hrvatske, koji su bili daleko od dalmatinskog primorja i od trgovinskih putova, i ondje su se prvobitna bratstva eventualno mogla da održe kroz više stoljeća. Kako je ondje razvitak točno tekao, vjerojatno ne ćemo također nikada znati, kao što ne znamo ni to, iz kojeg je bratstva potekla hrvatska dinastija.

Činjenica je, da u XI. st. ima već podataka o bratstvima Mogorovića i Gusića. Za neka od drugih bratstava podaci iz XII. st. takve su vrste, da se može pretpostaviti, da je postojala i u XI. st., kao na pr. Kačići, Lapčani, Lačničići i neki drugi. Uz kralja s njegovim *territorium regale* pripadnici tih bratstava su vlasnici zemlje, glavnog sredstva za proizvodnju u to doba<sup>417</sup>.

<sup>416</sup> *Historia salonitana*, str. 25.

<sup>417</sup> God. 1069 — terra Mogorouici (R a č k i, *Documenta*, str. 75) i »terra in Chamennani, que fuit Pribinne Gussichi« (isto, str. 163); Nassemir Gusić je vlasnik vinograda kao i Andrija Gusić (isto, str. 167), a Thesa Gusić ima dvor u Hrastanima (isto, str. 171); Kačićima pripada zemljište u Srinjinama (A r c i đ a k o n T o m a, *Historia salonitana*, str. 74); Lapčani imaju također mnogo posjeda (S m i č i k l a s, *C D II*, str. 187).

Taj je povlašteni sloj predstavljao vladajuće vrhove eksploatorske klase u tadašnjoj Hrvatskoj, od njega su potjecali državni velikodostojnici, on je određivao smjernice državne politike. Čitava njegova aktivnost, gledana u cjelini, bila je usmjerena na to, da učvrsti i ojača svoj povlašteni položaj, kojim se koristio kao sredstvom za akumulaciju sredstava za proizvodnju u rukama svojih pripadnika, za podvrgavanje svojoj vlasti slobodnog seljaštva i za eksploatiranje podložnika. Tipičan je predstavnik te klase Petar Crni, koji u besćenje prikuplja zemljišta i robove i kome državni organi pomažu u parnicama.

Nosioci klasne diferencije bili su pripadnici tih povlaštenih bratstava. Ekonomska se podvojenost u hrvatskoj državi nije pokazala samo između njih i njihovih podložnika. Ona se također odrazila i u njihovim odnosima prema stanovništvu zaostalih krajeva hrvatske države. Ondje su još uglavnom prevladavali produkcionj odnosi prvobitne zajednice, t. j. proizvodnja je još bila koncentrirana u zadrugama, koje su bile ekonomski organizacioni oblik života slobodnog seljaštva, a seoske općine i njihovi savezi — rodbinsko-teritorijalne župe — bile su lokalna politička vlast. Stoga se odnos pripadnika tih krajeva prema centralnoj vlasti sastojao u izvršavanju propisanih dažbina, a lična ovisnost i eksploatacija pojedinaca nije uvijek bila općenita pojava. U tim krajevima također se uzdižu moćnije i bogatije rodbinske grupe, koje traže svoj udio u vršenju vlasti.

Ta težnja naročito dolazi do izražaja već tečajem formiranja političko-teritorijalnih župa. Kad su bogatije i uglednije grupe u bratstvima Limića, Tišemira i Kremeničana povezale zajedno svoje istovetne ekonomske interese i stvorile političku vlast, da ih štiti, nastala je Poljička župa. Te grupe zauzimaju zatim ključne pozicije vlasti i rukovode organizacijom teritorija u svom interesu. One se zovu *vlastela*, uz koju postoji niži, ali još uvijek povlašteni sloj *didića*, manjeg plemstva, koje također sudjeluje u upravi, iako s drugostepenom ulogom<sup>418</sup>. Didići nastaju od slobodnog seljaštva u procesu klasne diferencije, tečajem koje se veći njegov dio pretvorio u podložnike.

Ako je takav bio proces formiranja povlaštenih slojeva u onim krajevima hrvatske države, koji su bili udaljeni od središta države i koji su zaostali u svom razvitku, onda je morao nastati antagonizam između pripadnika povlaštenih bratstava i lokalnog, župskog plemstva. Iako su bilješke u Supetarskom kartularu sumnjive s obzirom na vjerodostojnost njihovih podataka, mislim da govori istinu prva bilješka, iz koje izlazi, da su najviši dostojanstvenici hrvatske države — banovi i župani — bili birani između pripadnika toga povlaštenog sloja.

Drugim riječima državna je uprava služila tom vrhu vladajuće klase u Hrvatskoj, da širi i produbljuje svoj utjecaj i ekonomsku eksploataciju u obliku različitih podavanja, što ih je vlast tada primala. Politika ekonomske ekspanzije morala je naići na otpor lokalnog plemstva, koje je sa svoje strane težilo za tim, da širi i učvršćuje svoju vlast na području, koje je smatralo svojom isključivom domenom.. Interesi pripadnika dvanaest bratstava bili su suprotni interesima vladajućih grupa u župama i u krajevima, koji su bili udaljeni od središta, pa je stoga moralo doći do sukoba.

<sup>418</sup> Poljički statut, čl. 21, 24, 55 a, 91, dodatak 1, 4 i 6.

Suprotnost između naprednoga društvenog uređenja u dalmatinskom primorju i zaostaloga u unutrašnjosti hrvatske ranofeudalne države nije dosad uzimana u obzir pri analiziranju pojava u njezinu razvitku. Ona je bila i te kako važan faktor u tom kompliciranom procesu. U ranofeudalnoj Hrvatskoj klasna se borba pokazuje istodobno u većem broju pojava: eksploatacija podložnika i slugu (servi i famuli) u naprednim krajevima između Zrmanje i Cetine, više ili manje legalno oduzimanja zemlje slobodnim seljacima, uzdizanje pojedinih imućnih osoba u seoskim općinama<sup>419</sup>, koje dovodi do raslojavanja i stvaranja nižega rodovskog plemstva — didića, sukobi državnih organa s ustanovama, koje još pripadaju prvobitnoj zajednici. Borba između latinaša i glagoljaša bila je, vjerojatno, ideološki oblik toga sukoba.

U tim se previranjima ispoljava sukob između povlaštenog sloja, koji upravlja državnim poslovima i koji se koristi vlašću, da proširi područje svoje eksploatacije, i rodovskog, lokalnog plemstva, koje se odupire takvim zahvatima zato, da očuva vlastite pozicije za eksploataciju vlastitih podložnika. Na kraju, pored tih unutarnjih, postoji jaka aktivnost vanjskih suprotnosti u obliku suprotnih utjecaja Bizanta, Venecije, Rimske kurije i Ugarske.

Sve te suprotnosti, potencirane neslogom i sukobima između samih pripadnika vladajućeg sloja poslije smrti Stjepana II., nisu se mogle riješiti u okviru ranofeudalne hrvatske države pa su se zaoštrile do te mjere, da je bio ugrožen položaj vladodržaca iz dvanaest bratstava<sup>420</sup>. I tada su se pogledi nekih pripadnika tog povlaštenog sloja okrenuli prema sjeveru, očekujući, da bi ugarski vladari bili oni, koji bi im osigurali dalji nesmetani posjed njihovih dobara i eksploatiranje podložnika. Stoga Petar Gusić iz Krbave 1090 sudjeluje u akciji, koju poduzimaju Splićani s namjerom, da pozovu kralja »Stjepana«, zapravo Ladislava, u Hrvatsku, da bi njome zavladao te uveo mir i red<sup>421</sup>. Iako taj podatak potječe iz nepoznata vrela, on je dosta rječit, jer baca svjetlo na uzroke, koji su predhodili sklapanju *Pacta conventa*. Ugovor, sklopljen između predstavnika dvanaest bratstava i Kolomana 1102, bio je završetak akcije, koja je započela 1090 i u kojoj su se našli zajedno predstavnici dalmatinskih gradova i povlaštenog sloja starohrvatskoga društva u obrani svojih klasnih interesa.

<sup>419</sup> Govoreći o Tugaranima Petar Crni pravi razliku između »nobiles« kao što su, pored svećenika, Grga iz Tugara, Draganeg i Abraham s bratom Andrijom, i »omnes eiusdem loci villani« (Račkai, *Documenta*, str. 128).

<sup>420</sup> Arcidakon Toma ovako opisuje anarhiju, koja je tada vladala u Hrvatskoj (*Historia salonitana*, str. 57): »Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum diuisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium uendicaret. innumerabiles rapine, predationes cedet, et omnium facinorum summaria emeruerunt. Alter enim alterum insequi, inuadere, trucidare cotidie non cessabat.« Stoga Ladislav prilikom svog pohoda na Hrvatsku 1091 ne nailazi na otpor do Petrove Gore: »His ergo Vladisclaus rex inductus consiliis, absque mora coadunato exercitu copioso, uenit et occupauit totam terram a Drauo fluuio usque ad alpes, que dicuntur ferree nullo obice resistente«. Pošto je prešao Petrovu Goru, došlo je do bojeva, koji su svršili pobjedom njegove vojske zbog nesloge Hrvata: »Post hec transiuit alpes et cepit impugnare munitiones, et castra, multaque prelia comitere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium, essentque diuisi ab inuicem, facilem uictoriam rex potuit optinere« (podcrtao O. M.).

<sup>421</sup> Splitski anonim, Šišić, *Priručnik I*, str. 321.

R É S U M É

*La phratrie dans l'organisation sociale croate du bas Moyen âge.*

L'auteur part de la prémise qu'il serait contraire à la méthode historique affirmer que les Slaves du Sud en général, et les Croates en particulier auraient maintenu après leurs migrations dans la péninsule balcanique les mêmes formes de la vie sociale qu'auparavant.

Dans la Dalmatie, qui était le noyau de l'État médiéval croate, s'est manifesté le conflit de ces forces sociales intérieures et extérieures: l'organisation esclaviste des cités dalmates et du leur voisinage, la formation des diverses couches économiques chez les conquérants croates, l'économie arriérée des régions éloignées du littoral, l'influence économique et politique que les villes de la côte exerçaient sur les Croates qui se sont établis dans leur voisinage. Puis ces forces sont représentées par l'activité politique de l'Empire byzantin, du Royaume franc, de la papauté et, successivement, par l'influence de la Vénise et de l'Hongrie.

On ne peut pas envisager le conflit de toutes ces forces, qui déterminait le développement de la société croate, si on ne se fait pas une idée plus ou moins précise du contenu des institutions de cette société. Dans la historiographie croate on indique régulièrement qu'elle se basait sur »l'organisation par tribus« ou sur »le système des tribus«. Cette affirmation a son origine dans le fait que les représentants des douze »tribus« croates ont stipulé avec le roi hongrois Coloman le traité connu sous le nom de *P a c t a c o n v e n t a*. Mais l'historiographie croate a négligé d'expliquer cette »organisation par tribus«, à l'exception de Rački qui a essayé de le résoudre en fondant ses conclusions sur le thème traditionnel de l'organisation originelle slave: *zadruga* (*rod*) — *tribu* (*pleme*), dans lequel il a inséré comme terme moyen la phratrie (*bratstvo*). Le schéma ainsi modifié consiste de ces institutions: *zadruga* — phratrie — *tribu*. Mais ce schéma de Rački n'est pas fondé sur les sources.

Aucunes présuppositions arbitraires ont infirmé les conclusions faites jusqu'à présent. La première suppose que les auteurs des documents ont indiqué avec précision les diverses institutions sociales des Croates. En ce cas on oublie que les documents sont composés en latin et que leurs auteurs étaient d'origine latine et qu'ils ne pouvaient pas avoir une idée précise des institutions qui leur étaient étrangères parce que propres de l'organisation sociale croate. Aussi ils n'avaient pas la possibilité de les indiquer avec précision parce que la langue latine, employée dans les villes dalmates, n'avait pas de terminologie appropriée pour classer des institutions sociales étrangères. C'est la cause de différences de terminologie entre divers écrivains.

Deux autres présuppositions doivent être aussi écartées. Premièrement on doit relever que la gens patriarcale ne représente point une organisation économique pareille à celle de la gens matriarcale. Sauf peu d'exceptions causées par des conditions ambiantales du développement social particulièrement difficiles, les forces productives — le travail de l'homme et ses outils — ont rejoint dans la gens patriarcale un plus haut degré du développement. Ce fait a eu comme conséquence l'accroissement de la production et la diminution du nombre des mains nécessaires pour assurer l'existence aux singles groupements sociaux. C'est la raison pour laquelle la gens patriarcale ne représente pas un centre de production économique. Le centre de gravité économique s'est transféré dans des groupements plus petites — les *zadrougas*



chez les Slaves et les institutions familiales du même type démocratique ou d'un autre autocratique chez autres peuples. La gens patriarcale existe toutefois, car elle réunit divers de ces groupements familiaux par la communauté du sol, qui appartient à la gens comme principal moyen de production, par la communauté d'origine, de religion et de culture.

Ensuite, la gens et la tribu représentent sans aucun doute deux formes compétitrantes d'organisation sociale dans la période de la communauté primitive avant qu'adviennent des migrations qui caractérisent sa dernière phase — la démocratie guerrière. Mais pendant des campagnes les membres de la gens perdaient le contact économique avec le sol — jadis principal moyen de production duquel ils rétrahaient tous les produits agricoles, de chasse et de pêche nécessaires à leur maintien — car le pillage des produits du travail autrui pourvoit à satisfaire la plupart de leurs besoins. Les membres de ces groupements sociaux en migration n'étaient plus tenus ensemble par la communauté d'exploitation économique d'un territoire, mais seulement par leur origine et par le fait d'appartenir à déterminées formations militaires. Quand la période des migrations guerrières prend fin, les nouveaux venus occupent économiquement le territoire conquis par les armes, c'est à dire qu'ils s'y établissent définitivement par ces groupements parentaux, organisés militairement, pour l'exploiter.

Les documents latins montrent qu'en XI siècle les individus sur la côte dalmate exploitaient pour leur compte des portions du terrain, mais qu'il y avait des cas où ils ne pouvaient en disposer sans avoir reçu le consentement des agnates — parents en ligne masculine. Ce sont des vestiges de zadrougas qui se sont conservées dans autres régions de la côte dalmate, comme à Poljice où encore en XV siècle elles représentaient la base de la production comme le prouvent quelques dispositions du Statut de Poljice.

Si les zadrougas en ce temps n'étaient pas une institution universelle de la société croate, les sources montrent l'existence des autres groupements parentaux qui n'avaient point de fonctions économiques. Les documents latins les indiquent avec les termes *generatio* à partir du IX siècle, *genus* en XI., *parentela* en XII., et *tribus* en XIII siècle. L'analyse comparative de ces termes divers prouve qu'il s'agit d'une institution unique, de la phratrie (*bratstvo*). C'est un groupement parental, composé d'un nombre variable des zadrougas ou de leurs vestiges dans le littoral dalmate qui sont liées ensemble par la tradition de la comune descendance d'un lointain ancêtre et par le territoire qu'exploitent les zadrougas en tant qu'elles existent. Le Statut de Poljice mentionne expressément le »*bratstvo*« des Kremeničani, qu'habitent le village de Kremene, et »*vr̃v*« pour indiquer le lien parental qui est plus large du celui qui lie ensemble les membres d'une zadrouga. La comune villageoise (*seoska općina*) est constituée du territoire exploité par les zadrougas formant la phratrie parce que liées par la »*vr̃v*«.

Un examen superficiel pourrait amener à la conclusion qu'il n'y a pas de différence entre la gens patriarcale et la phratrie croate. Mais il y en a une, et bien grande, parce que la gens patriarcale est un concept abstrait qui représente une des lois universelles dans l'évolution de la communauté primitive tandis que la phratrie croate est une manifestation concrète de cette loi dans des particulières conditions ambiantales où se développait la société croate dans le Moyen âge.

Les sources confirment qu'il y avait en Croatie deux espèces de phratries du XI. au XIII. siècle. La première est composée de »*tribus*« énumérées dans l'appendice

au manuscrit trogirien de »*Historia salonitana*« d'archidiacre Toma: Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Snačići, Mogorovići, Gusići, Karinjani, Lapčani, Poletčići, Lačničići, Jamometi et Tugomirići, l'existence des lesquels est aussi prouvée par d'autres documents. En outre on a connaissance d'autres phratries. Telles sont Tugarani, Srinjani, Kremenčani, Adrianići, Glamočani, Kovačići, Budimiri, Šemeševići, Virevići, Hlijevljani, Živići, Slavogosti et Čubranići.

Le premier groupe de phratries vivait dans l'immédiat voisinage des villes dalmates entre les fleuves Zrmanja et Krka et détenait les plus importantes fonctions dans la société croate. Les grands dignitaires du royaume se récrutaient parmi les membres de ces phratries, lesquelles ainsi dirigeaient la politique de l'État tendante au renforcement de la leur position privilégiée. Et quand ce groupe de phratries a cru que l'accord avec l'analogue couche sociale du Royaume d'Hongrie était dans son intérêt, il a stipulé avec elle l'union entre les deux royaumes.

HISTORIJSKI  
ZBORNIK

---

GOD. V.

1952

BROJ 3—4

# HISTORIJSKI ZBORNIK

## ČASOPIS POVIJESNOG DRUŠTVA HRVATSKE

Uređuje Redakcioni odbor: Oleg Mandić, Jakša Ravlić i Jaroslav Šidak (glavni i odgovorni urednik). Rukopisi za razmjenu šalju se na adresu: Historijski seminar, Filozofski fakultet, Zagreb, Trg Maršala Tita 14. Narudžbe za Historijski zbornik prima »Školska knjiga«, Zagreb, Ilica 28.

### SADRŽAJ

	Strana
OLEG MANDIĆ, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj . . . . .	225—298
IVO MILIĆ, Perijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina . . . . .	299—310
MIRJANA GROSS, Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji . . . . .	311—323

### OCJENE I PRIKAZI

J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji (N. KLAIĆ — R. BIČANIĆ) . . . . .	325—333
D. Roller, Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću. (J. TADIĆ) . . . . .	333—343
Novi prilozi o dubrovačkoj diplomaciji. (J. LUČIĆ) . . . . .	344—347
Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732. (N. KLAIĆ) . . . . .	347—350
R. Besarović, Vaso Pelagić (M. EKMEČIĆ) . . . . .	350—354
Izdanja staroslavenskog instituta. (L. KOŠUTA) . . . . .	354—360
Tabula Hebana. (M. VEDRIŠ) . . . . .	360—365

### ČASOPISI

Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslov. naroda pod turskom vladavinom, I i II. (S. M. TRALJIĆ) . . . . .	367—372
Istoriski glasnik 1951, br. 1—2. (J. LUČIĆ) . . . . .	372—376
Godišnjak Istor. društva Vojvodine 1951. (F. MOAČANIN) . . . . .	376—380
Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN 2, 1952. (J. RAVLIĆ) . . . . .	380—383
Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, N. S. II, 1952. (N. ŽIČ) . . . . .	384—386
Historische Zeitschrift — u povodu 90-godišnjice života F. Meineckea. (M. GROSS) . . . . .	386—390
Archives d'histoire du droit oriental — Revue intern. des droits de l'antiquité I, 1952. (K. BASTAIĆ) . . . . .	390—394

### ZNANSTVENE USTANOVE

JOSIP BUTURAC, Državni arhiv u Zagrebu . . . . .	395—408
--	---------

### BILJEŠKE

»Da li su Bosanci u XVII. v. znali za bogomile?« (S. M. TRALJIĆ) . . . . .	409—410
Naše historijske čitanke. (S. M. TRALJIĆ) . . . . .	410—413
G. Škrivanić, Dnevnik Dubrovčanina M. Pešića o Požarevačkom mirovnom kongresu 1718 g. (J. LUČIĆ) . . . . .	413—414
V. Pelagić, Izabrani spisi I, 1952. (M. EKMEČIĆ) . . . . .	414—415
Ekonomisti XVII. i XVIII. stoljeća. (D. NEŠIĆ) . . . . .	415—419